Частина перша

ЧУЖЕНИЦЯ

У хаті в Пилипа Сиваша за столом сиділа бесіда: брат Охрім із жінкою, сват Манойло з свахою Килиною, кумТерешко Тонконоженко, сусіда Струк із своєю сердитою Стручихою, дядько — старий Корній Грабенко та своя сім'я. Не того Пилип бесіду завів до себе, що сьогодні неділя, а того, що вернувся додому з солдата середульший син його Роман. Дочок у Сивашів не було, але троє синів, як соколів: найстарший. Денце, уже давно жонатий, добрий хазяїн,— удався в батька; середульший — отож Роман; а найменший — Зінько. Роман знав, що йому йти в солдати, і не схотів женитися, щоб жінки самої дома не кидати, сказав, що як вернеться, тоді; Зінькові ж давно треба було одружитися, бо і в солдати йому не припадало йти, та й жеребок він уже брав, дак що ж, коли не хоче? Нема,— каже,— йому пари. Батько сердився: десь у своїх книжках начитав, мабуть, такого. Мати хоч і гнівалась, що нема їй помочі, та не дуже, бо працьовита й тиха Денисова Домаха — он та білява молодиця, що тепер порається біля печі,— годила свекрусі. А так докорити Зінькові нічим не можна було: і тихий, і працьовитий парубок, і непитущий... не такий запальний хазяїн, як Денис, але ж таки хазяйновитий. Та найдужче мати любила оцього Романа: таке воно змалечку було моторне та цікаве і з себе гарне,— то вже було мазунчиком у матері. А далі на службу пішов, на чужині поневірявся,— хіба ж і не жалко? І стара Параска, забуваючи, щй їй треба взяти з припічка та й поставити на стіл миску з варениками, спинялася біля печі, дивилась закоханими материними очима на сина і думала: "Боже, яке ж гарне! Брови як на шнурочку, вус чорненький, ще й угору трохи закручений. Панич, та й годі!"

І батьки радів, що син вернувся. Сам він прожив уже півсотні й шість літ, але сивина ледве починала проблискувати в нього у темному волосі, а оці три сини — такі косарі, що й трава перед ними горить. Хазяйство в нього добре було, а тепер ще покращає. За такими синами й забагатіти

можна. Пилип уже трохи випив і тепер, частуючи гостей, радісний та добрий, розказував:

— Випийте, люде добрі, за здоровля моїх синів!.. Вони в мене — як золото!.. Хоч старших бог забрав, дак же сими щедро наділив, спасибі їм!..

— Що правда, то правда, сусіде,— дай, боже, щоб усе було гоже! — твої сини такі, що в кожного батька серце росло б, на їх дивлячись,— так проказував довгий і сухий Струк, беручи в Пилипа чарку.

Інші гості, потакуючи, кивали головами, а сини сиділи горді тією хвалою. Старший — уже поважний, з бородою, здоровий, як робочий віл; менший — ще молодий парубок з невеличкими чорними вусами й задуманими ясними очима; ті очі дуже нагадували батькові, тільки що в батька вони вже пригасли за довгі літа клопоту й праці, а в сина сяли цілим сяєвом молодого вогню. Але найбільше дивилися люди на Романа. Він сидів на покуті пишний, у піджаку, обстрижений і розчесаний набік по-городянському; повне обличчя було біле, а гарний вус аж блищав на ньому. Тепер цей чепурний вид почервонів, бо парубок випив не одну чарку горілки; та він міг пити побагато і ще не був п'яний, а так — тільки починав хміль голову розбирати, і Роман дедалі ставав усе веселіший та хвалькіший на язик.

— Чого ж це ти, небоже,— питав його дядько Охрім,— не зараз додому вернувся, як службу відбув? Адже замалим не год іще прогаявсь.

— Такоє дєло случилось,— одказував Роман.— Как вишол я з служби, зараз должность мине предложили, очинь даже хорошую: триста рублєй жалування.

— О, це добра служба,— триста рублів! — озвався свят Манойло.— А яка ж то служба?'

— А така — швейцаром при палаті. Ну, я там почал служить, а потом затосковался по свому роду. Нивжлі — думаю — яв свойой родинє не могу приличной для себе должности получить? Бросив усьо і прийшов.

— І добре зробив, синку,— сказала мати,— бо й нас ізвеселив.

— Тепер тільки одружиш, свате, дітей та й забувай горе! — сказав до Пилипа Манойло.

— Та я з дорогою душею,— всміхнувся Пилип,— аби сини!

— Пождіть, батюшка, будемо й жениться; вот толь-ки должность получим,— одказав Роман.

—-Образований чоловік може завсегда собі должность получить,— озвався Денисів кум Терешко. Він колись, ще за панського права, був біля панів у дворі, то іноді й сам любив закидати "по-образованому". Йому дуже подобалось, як говорить Роман, і самому хотілося докинути слівце, щоб знати було, що й він не абихто. Батько й інші гості думали: "Ач, як набрався Роман, науки! Так і ріже по-панському!" Їм здавалося, що Роман дуже добре потрапляє на панську мову. Тільки сивому мовчазному Корнієві Грабенкові та Зі-нькові не подобалось, що солдат ламає язика.

А Пилип із Пилипихою все припрохували та частували. Обличчя в гостей почервоніли й спітніли, язики починали чіплятися за зуби, хоч голоси дедалі ставали все гучніші та гучніші. Тільки Зінько був зовсім тверезий, бо він не вживав горілки; та Роман бадьорився. Але й йому вже так ударило в голову, що аж млосно стало, і він пішов з хати на прохолоду. Зінько й собі вийшов мовби за ним, а просто того, що не любив дивитися на п'яних. Обидва вийшли в двір.

Була неділя, і на вулиці вешталось чимало народу. Ішли парубки в святкових чумарках і добрих поясах, сміялися й погукували на дівчат, а

ті, хихикаючи й щебечучи, проходили вулицею, маючи ясноколірними стрічками. Попід хатами, на призьбах та на колодах скрізь сиділи баби, лузаючи насіння, часом і чоловіки з люльками в зубах і розмовляли про всякі новини та про хазяйські й хатні справи. І під Сивашевим двором лежали колоди,— добрий хазяїн, Пилип давно вже стягав деревню на нову хату синові,— і чути було звідтіля гомін. Через низенький тин. цікаво зазирало на нового солдата кілька дитячих і дівочих, білих і заквітчаних по-святному голів. А в дворі у сусіда Струка стояло біля тину і дивилося двоє дівчат: Струкова дочка з його наймичкою Левантином.

— А, дівчата! — гукнув Роман.— Нада й їм празник устроїть. Брат Зіновій! Получай рубля і бігай у лавочку! На всього рубля купуй канхветов, пряників, орехов — для наслажденія девушкам. А ти, мальчик,— кивнув він на хлопця, що зазирав через тин,— получиш п'ятак: катай до музики Матвея, пущай іде сюда. Пущай дівчата знають, когда вернувся со служби Роман Пилипович Сивашов!

Хлопець метнувся по музику, а Зінько якось нехотя пішов до крамниці.

— Дівчатка! Хадєть сюда, веселиться будем! — закликав Роман.

Дівчата соромились увіходити, хоча Струкова дочка вже вибігла з свого двору на вулицю, витягши за собою й Левантину. Роман вийшов з двору. Між дівчатами було кілька й парубків. Роман покликав і їх:

— Хадєть, щоб дівчатам веселей було! Парубки не хотіли йти без дівчат, а дівчата соромились без парубків. Врешті білява Химка, жвава й моторна, схопила подругу за рукав і потягла до Сивашів у двір:

— Коли йти, так уже ходім! Що там ще трихи-мнихи мняти!

За нею посунули й інші дівчата й парубки. Незабаром прийшли музики — дві скрипки й бубон. Зінько приніс ласощі. Романові хотілося

сьогодні показати себе. Метнувсь у хату, виніс пляшку горілки, почастував музик, хотів частувати й дівчат. Вони пишались, одвертались і казали:

— Оце ж таки! Хіба ж таки ми її п'ємо? Таку гірку!

І не схотіли пити.

На складках деякі таки ласувалися на чарку, але тут було сором.

— Не хочуть горкого, дамо їм сладкого! — гукнув Роман, беручи цукерки, пряники та горіхи..— Получайте, дівчата!

Дівчата й досі соромились, і ні одна не хотіла брати перша.

— Ех, ви! Какії несмєлі! — посміявся Роман. Побачивши біля себе Левантину, він силоміць упхнув їй у руки торбинку з ласощами й промовив:

— Роздавай подругам!

Делікатне довгеньке Левантинине обличчя відразу взялося полум'ям. Вона держала в руках ласощі і не знала, як би їх збутися. А Роман стояв перед нею, сміючися: до неї з-під вусів, блискаючи на неї смілими очима. Левантина спустила свої темні очі, довгі вії виразно зачорніли на рожевому личку. Роман зареготався й одійшов, а Левантині зробилося ще дужче ніяково. Дівчата почала штовхати її, шепочучи:

— Ну, чого стоїш? Роздавай.

Та вона мов не чула того і все стояла нерухома, а дівчата сміялися.

— Оця ще!.. Моняється! — скрикнула Химка і вхопила в неї з рук ласощі.— Ось я, дівчата, роздам!

І почала роздавати. Кожній хотілося взяти більше, але всі брали потроху, бо соромлялись. Тим часом озвалася скрипка, вдарив бубон. Танцюриста Химка кинула й ласощі:

— Отже не видержу!.. Ой, танцювати хочу!

Парубки вже тим часом випили з Романом по чарці. З-межи них зараз ізнайшовся один до пари Химці.

— Ех, гуляй душа! — скрикнув він і вдарив ногами об землю. Химка танцювала гарно и легенько, парубок силкувався не податися перед нею. Молодіж оточила їх колом. Дедалі пара танцювала все палкіше й палкіше, запалюючи до танцю й інших. Незабаром з натовпу вирвалася й друга пара. Перший парубок, натомлений, скоро кинув танень, але Химка не вгавала, Вона крутнулася, аж стрічки високо замаяли в повітрі, вхопила Романа й потягла його в швидкому танці, сміючись й моргаючи на нього веселив .очима. Але Роман,проходячи проз Левантину, що стояла не танцуючи, вхопив її та й закрутив у тому нанцюристому крутені. Збентежена з такої несподіванки, дівчина спершу ніяк не могла потрапити в лад, але згодом якось утрапила, і самі ноги, слухаючись музики, робили що треба. А їй чогось було так сором, і вона ие гляділа ні на кого і все думала про те, що Роман танцює перед нею і дивиться на неї своїми смілими, аж незвичайними очима, і не могла звести на його погляду. Їй ставало все більше та більше ніяково, здавалося, що всі її саму тільки й пильнують, дивуючися, що вона так довго танцює з Романом. Вона вихопилася з танцю и покрилася в гурті. Не зосталася й з дівчатьми, а зараз же нишком подалася через перелаз у двір до свого хазяїна.

А музики тяли тим часом з усієї сили, парубки й дівчата танцювади, аж подвір'я гуло, ясноколірні стрічки маяли в повітрі, брязкало намисто

на задиханих грудях, а з заквітчаних голів падали на землю Квітки, і дівчата й парубки топтали їх ногами.

Почувши музики й танці, вся бесіда давно вже вийшла з хати подивиться на молодіж. Старий Сиваш забурчав епершу, що не слід було вулиці робити в дворі, але мати оступилася за Романа:

— І-і, старий! Мовчи вже! Тільки сьогодні дитина прийшла, повеселиться схотілося, а ти вже й гніваєшся! Може, він собі тут пару знаходе. Давай краще сядемо на призьбі та подивимось, як молоді веселяться, то, може, й ми помолодшаємо.

Пилип тільки рукою махнув. Старі гості подивилися на молодіж і почали прощатися, бо вже вечоріло. Молодіж іще трохи потанцювала та й подалася з Двору на вигін — кінчати там свято. Дома матірки й батьки сварилися, що вже вечір, а дочки й сини не йдуть корів доїти та товар напувати. Але тим було не до того: Роман послав ще по горілку, попочастував сього разу й дівчат, і довго чути було на вигоні музику й співи, танці й голосний молодий сміх.

Але Зінька там не було. Побачивши, як Левантина втекла з танців, і знаючи, що в неї в дворі нікого немає, він пішов до себе на тік, з току перескочив у свій садок, а з свого садка в Струків,— чи не побачить там дівчину.

Мати нападається на його, що він досі не одружився. А коли ж він і справді собі пари не може знайти? Є й гарні дівчата, і роботящі... навіть є й багаті... та все йому не під мислі. Йому треба таку жінку, щоб він про все з нею міг говорити, щоб усю свою душу міг їй одкривати... А то він тут так живе, що ні з ким і поговорити по щирості. Щоправда, про хазяйство і про все таке можна і з батьком, і з матір'ю, і з братом розмовляти, так цього йому мало. Йому хочеться все знати, все розібрати: як воно, і через віщо, і нащо робиться. Колись заманулося йому вивчитися читати. Так схотілося, що не мав упокою, аж поки

вивчився. Школи в їх тоді ще не було, дак він оддав дякові рублів із десять, мабуть, аж поки той навчив його. Тепер Зінько читав, та тільки якось не дуже розбира тії книжки. А хотілось би йому розібрати і знати багато... про все... От хоч би й про те — чого так люди живуть? Тут тобі такий убогий, що нічого їсти, а там такий багач, що гроші міркою міряє. Один кривавим потом умивається, та робить, та дбає, а другий, ледащо, лінується... або ще п'є... а то й красти піде... Невже не можна кращого порядку завести? Мабуть, про це в книжках пишуть, та тільки він не знає тих книжок. Де ж таки, щоб вони в таке мале село та подоходили? Тут про їх ніхто й не чув. Хотів Зінько про це кого розпитатися, дак кого ж? Дяк саме божественне знає; писар — самі волосні діла; крамар усе на щотах кидає та записує гроші... до батюшки Зінько не посміє піти, а до вчителя ходив, дак і вчитель же... хоч по книгах знає і всяку науку, а як Зінько попитався його про своє— як би кращий порядок завести,— то він тільки рукою махнув. "Це,— каже,— не твоєї голови діло. За порядком начальство доглядає. А ти коли хочеш добре жити—роби, не пияч,—от і все!" Це Зінько й сам знає, та тільки що цього мало...

Де ж це Левантина? Чи не в хаті заховалась? А він хотів би погомоніти з нею. Тиха, роботяща, добра дівчина... І з себе гарна... Якби йому таку жінку, та тільки щоб не таку вже... просту... Колись він заговорив з нею про дощ, що він буває з пари, а вона тільки засміялася та й утекла... Як же він розмовлятиме з нею про те, що йому душу займає? А втім... вона ще молода... сиротою по наймах ізросла, ніякої науки їй ніхто не давав. Ще й дивно, що вона такою доброю дівчиною зросла!.. А якби Зінько з нею одружився, то, може б, її й читати можна навчити... і до своїх думок прихилити... Так думав Зінько про Левантину і почав придивлятися до неї, зачіпав її розмовами. Дівчина червоніла, але розмовляла з ним залюбки. Та Зінько був дуже несміливий з дівчатами і все боявся зайняти Левантину так, як парубки займають тих дівчат, що люблять.

Тепер йому дуже схотілося погомоніти з нею... От, щоб хоч забути ту п'яну бесіду!.. Не любить того Зінько... Але дівчини нема ніде — ні в

садку, ні в дворі. Може, куди пішла... Зінько перескочив назад через тин у свій садок.

Незабаром мати загукала його. Упоравшись по хазяйству, Зінько пішов спати в садок,— беріг садовину. Та же тільки заснути не міг: все тії думи його не покидали. Роман... він чудний якийсь... не подобалося Зінькові, що він так величається і язик ламає... А про те, мабуть, він багато бачив, багато знає. Бо й справді — по великих городах бував, письма в солдатах навчився. Мабуть, він зможе розказати Зінькові про таке, чого Зінько сам не здоліє розібрати. Треба з ним поговорити... Не сьогодні, бо сьогодні, мабуть, він іще не скоро з вулиці вернеться, а колись...

Небо давно вже сяло над землею своїми зоряними шатами, а Зінько все не спав. Дума за думою снувалася в голові, ішли одна по одній, як хвиля за хвилею... По хатах давно вже сплять, затихли вже й дівчата, й парубки на вулиці... і дерева дрімали, схилившись над ним, і дрімала зелена трава і вві сні лоскотала йому обличчя, як він доторкався до неї, ворушачись... А високе й глибоке-глибоке небо жахтіло й тремтіло живим світом, і зорі здавалися великими й розумними очима блискучими... Вони дивляться так ясно, мов хочуть зазирнути Зінькові в душу, подивитися, що там е. Дивляться такими великими-великими очима... Як у Левантини... тоді, як вона співає сумної пісні... Вона дивиться й співає... і любо, любо стає... і хиляться віти... і всміхаються зорі...

І Зінько заснув під Левантинин спів, не знаючи, що Левантина справді вийшла в свій садок і співала, приваблена сяєвом безкрайого неба, напоєна солодкими пахощами чарівної ночі — тихої, як сон маленької дитини, ласкавої, як погляд матері...

II

Другого дня Роман устав пізно. У його боліла голова, бо вчора таки добре випив. Він почав згадувати минулий день, лежачи на соломі в стодолі, і гнівався сам на себе, що "завів кумпанію" з парубками й з дівчатами. З дівчатами воно ще нічого, до дівчат Роман охочий, а от на вулицю не треба було з їми ходити. Йому не годиться запанібрата з їми бути, а він учора, хильнувши, це й забув. Ну, да це ще не біда, він зараз покаже, що він не те, що вони, а бери вище.

Роман устав і пішов у хату. Батько з Денисом та з Зіньком уже поснідали й поїхали на поле — останні копи забирати. Мати метушилась біля печі.

— Виспався, синку? — ласкаво озвалася вона.— Сідай же та будеш снідати.

— А от умиюся.

Умився, розчесався і сів за стіл. Мати подала галушки з салом. Роман ще нічого не робив, то й не виголодався, а галушки були з простого гречаного борошна і здались йому несмачні. Із'їв галушку, дві та й положив ложку.

— А що ж це ти, синку, вже й не хочеш? — здивувалася мати.

— Штось їсти не хочеться,— одказав Роман і встав із-за стола.— Треба пойтіть проведать старих знакомих,— додав.

— Піди, синку, піди одвідай! Роман надів піджака й картуза з білим верхом, тоді глянув на чоботи:

— Ех, вакси просють!.. Ну, нехай другим разом! — І пішов з хати.

Вийшовши Роман з двору, спинився, не знаючи, куди йти. У нього були колись товариші парубки,— тепер уже всі жонаті хазяїни,— та йому

не хотілося до їх іти: що там од їх він цікавого почує? Хіба піти, щоб побачили, який він тепер став? Дак же нікого дома нема — всі на роботі. Ну, та вже вийшов з двору, то пройдеться селом, а там, може, й надумає, куди піти. І він подався вулицею. Ішов помалу, мов туди-сюди роззираючись на село, а справді дивився, чи хто його бачить, чи ні. Та всі люди поїхали на поле, тільки деякі баби поралися по хатах. На вулиці бігали самі діти. Один маленький хлопець, побачивши Романів піджак і чоботи з блискучими рівними халявами, гукнув через вулицю до трохи старшенької дівчинки:

— Дивись! Дивись! Пан іде.

Роман усміхнувся,— йому це сподобалося. Але дівчинка глянула на його і відказала своєму товаришеві:

— Дурний! Со ти казес? То не пан, а салдат Сива-сенко, мені мати казали.

"Еч, чортова патяка! — подумав Роман.— Слова не вміє сказати, а ще й пащекує". Він сердито глянув на дівчинку, крикнув: "Ну, ти тут!" — і пішов далі, а та, перелякана, спершу мовчала, аж поки Роман одійшов геть-геть, а тоді, подбігши до хлопця, сказала:

— Людоцки, який страсний!..

А "страшний" ішов далі. Йому по дорозі була крамничка, а біля неї стояло двоє-троє чоловіків і жінка. Роман знав, що треба поздоровкатися, проз їх проходячи, але подумав собі: "От іще чортзна-кому куражку скидать!" — і поминув людей так, мовби їх і не помітив.

— Що це воно пішло? — спитав один дядько.

— Та це Сивашів солдат.

— Чи ба, яке пишне: іде і не здоровкається.— І дядьки з жінкою почали проміж себе судити Романа, що незвичайний; але вій того не чув, а чимчикував далі і звернув на другу вулицю. Там побачив серед солом'яних покрівель залізний дах на невеличкому будиикові. Вгорі над дверима прибито було дошку з написом^ "Народное училище".

"А зайду до вчителя!" —подумав Роман, хоч зовсім учителя не знав.

Увійшов у чималі сіни з кілочками й гвіздками по стінах задля школярської одежі. Став, не знаючи, в які двері йти, бо перед їм було їх двоє. Одні буля трохи відхилені, і крізь них чути було розмову. Сердитий голос, говорячи "по-панському", кричав:

— Почему ты мне сапог не почистил?

— Двір чистив,— одповідав другий, мужицький старечий голос.— Хіба я вам лакей? Я — сторож.

— Нанялся сторожем — должен быть учителю лакеем. Каждый день сапоги чисть!

— Та що це таке справді? Я громаді пожаліюсь.

— Плевать мне на твою громаду! Иди сейчас до Сучка и купи мне две колоды карт!

З дверей вийшов, бурчачи собі щось, сивий сторож.

— Чи дома вчитель? — спитав Роман.

— А он! — показав сторож на двері і пішов з школи.

— Кто там? — почувся з-за дверей голос.— Верно, опять кто-нибудь притырил мальчика! Ну й идиоты! Хоть не говори им, что еще рано!

Двері відчинились від штурханця ногою, і на порозі став молодий хлопець з закрученими вгору вусиками, без піджака й жилета, в самій сорочці, позакладавши руки в кишені в штани.

— Тебе чего? — спитав він, але, побачивши на Романі не мужицьку одежу, повернув інакше: — Вам чего нужно?

— Моє поштеніє! — сказав Роман, простягуючи руку.— Сивашов.

Учитель дав йому й свою руку і покликав у хату. В невеличкій світличці, з ліжком, столом і кількома стільцями, був нелад, порозкидувана одежа, недокурки з цигарок, на стіні гітара й рушниця, на столі стояв недопитий чай і пляшечка з написом: "Ром"; під столом спала собака. Учитель попрохав гостя сідати і надів піджак.

Роман сів, закинув ногу за ногу, витяг коробочку з цигарками, відчинив і простяг до вчителя:

— Не вгодно ли,— хорошоє разліченіе.

Учитель узяв цигарку, і вони закурили. Роман, ламаючи свою мову ще дужче перед "образованим чоловіком", почав виясняти, чого він прийшов. Вернувся з города, ну, а на селі "скучно", бо скрізь сама мужва і нема такого чоловіка, щоб із ним можна було про "образовані" речі розмовитися,— тільки й є, що вчитель та врядник, та ще писар... Дак от він і прийшов.

Учитель почав уже розуміти, кого він перед себе має,— спершу він подумав, що це щось інше. Сам учитель був з таких, як і Роман: через двокласову сільську школу потрапив до вчительської семінарії. Як довчився в ній, то його мали настановити за вчителя в його рідному селі,

але він сам того не схотів, бо там з ним усі будуть запанібрата. Був з тих учителів, що, вилізши з "мужиків" у "пани", силкуються якомога дужче відрізнитися від мужика, сахаються, як нечистої сили, знатися з ним і виглядають собі якої багатої управителівни, чи дочки грошовитого глитая з мужиків, чи хоч удови якого полупанка, щоб, оженившися, покинути нелюбе й нудне вчителювання та й перейти зовсім на "панську лінію". Роман був перед ним уже занадто низький, бо вчитель нижче писаря, врядника та крамаря Сучка і не дивився. Тільки він іще не певний був, чи справді Роман мужик. От і прізвище його... Сивашов... Сивашов... Не чуть у нашому селі Сивашова... Але враз ізгадав:

— Та вы должно Пилипа Сиваша сын?

Роман трохи почервонів і почав виясняти, що хоч сьому й правда, але всі його на службі звали "Сивашов", бо як простий чоловік, то буде Сиваш, а як "образований", то — Сивашов.

Тепер учитель уже знав, що нема чого йому знатися з Романом,— це тільки пошкодить йому, принизить його перед його "панськими" знайомими. Надто він був сьогодні сердитий: учора звечора він мало не до світу гуляв у карти у батюшки і програв сім рублів. А в його саме не було тепер грошей, бо влітку на гроші скрутніше: взимку школярі (вони в його муштровані) раз у раз носять йому всякі ковбаси, сало, а то так і сахар навіть, то менше доводиться витрачати. А тепер усе з готовеньких грошей! Добре ж, як він сьогодні (має покликати всю компанію до себе) та одіграє, верне своє, а як же ні? Все це гнівало вчителя, і він сердито сказав Романові:

— Ну, мне теперь некогда... У меня дело есть...

Роман почервонів і встав ображений.

— Как завгодно...

Він простяг був знову руку, але тепер уже учитель не дав йому своєї. Зовсім збентежений, Роман швидше пішов з хати і чув, як слідком за їм учитель пробубонів:

— Всякий тебе хамлюга лезет знакомиться!

Поки вийшов Роман на вулицю, його збентеження минулося, і він тільки був страшенно лютий на вчителя за образу. "До кого ж би мені ще піти?" — думав він і побачив зараз же біля школи волость. Повернув до неї.

Тут уже йому пощастило, бо виявилось, що писар був його колишній товариш. Батько його ще хлопцем оддав до щколи аж у містечко, там він і вивчився на писарі. Цей сам добре вмів "по-образованому" і радий був Романові.

— Сідай, брат, сідай! У нас у волості нікого нема: старшина, староста і всяке начальство подалося снопи возить,— дак я сам тут і старшина, і староста, і все.

Роман сів біля столу, покритого зеленим, старим, скрізь чорнилом заляпаним сукном. Писар, Григорій Павлович Копаниця, був таких літ, як і Роман, але вже добре відпасся на волосному хлібі, і його заялозений піджачок був вузький на гладкі плечі. Він крутив свою руденьку борідку і залюбки розказував Романові, який йому великий клопіт у волості, що старшина дурний, він сам усе мусить робити, і за себе, і за старшину справлятися, а плата мала, а "так собі посторонній доход тоже не значительно большой". На домик так-сяк збився, а більше й ні з чого...

Тоді почав розказувати Роман, як він жив у городі — спершу в солдатах, а тоді на службі в палаті; тільки він уже не казав тепер, що був швейцаром, а говорив, що був "таким служащим, што, знаєш, над-зирає за йзданієм".

Тоді збалакались за мужиків, і писар їх лаяв, що народ став неслухняний і все хоче, щоб на дурничку йому роблено, мов і не тямить, що, хоч такси й нема, ну а всякому звісно, що опріч годової плати, треба писареві і за кожну роботу — чи за пашпорт, чи за розписку, чи ще за що — окремо заплатити... а мужик коли й скаже, що принесе мірку картоплі, то пришле тільки півмірки, і отак усе...

Гомоніли довгенько,, аж поки писар сказав:

— Ну, знаєш шо, Романе Пилиповичу? Хадьом до мене обідать! Пошаную тебе для нового знакомства!

Роман тому був дуже радий-. Вже виходячи, стріли на порозі врядника Івана Ілліча, трохи старішого за їх обох чоловіка, непоганого з себе, з підстриженою гострим клинцем .борідкою. Писар зазнайомив його з Романом та й теж покликав до себе обідати. Цей хоч і пообідав, та не мав зараз чого робити, то пішов.

Писар жив у гарненькому домику, прибраному по-міщанському, з стільцями, з топчаном, з комодом та стареньким буфетом, поставленим у найпараднівну хату, з яснофарбованими малюнками під склом по стінах. Видко було, що добродій Копаниця даремне звав "так собі посторонній доход" "не значительно большим". Гостей стріла писарка — молода, обгодована і свіжа молодиця-моргуха.

— Улясю,— сказав весело писар,— давай нам обідать, та ще й швидко! Та ще й доброго!

— Буде й добре, буде й швидко! — сміючися привітно, відказала молодиця і побігла в пекарню.

Незабаром справді сиділи за столом. Писар витяг з кишені пляшку горілки і поставив на стіл.

— Доброхотное даяніє? — спитав, підморгнувши, врядник.

— З капосного Омелька,— відказав господар,— нада було б больш, та вже хай буде й стольки.

— Всяко даяміє благо, а надолужити можна не тепер, то в четвер,— порадив урядник.

— Істинної — згодився писар.

Випили но чарці, і хазяйка чарочку хильнула, і тільки взялись до борщу, аж у сінях щось затупотіло.

—А чи дома хазяїн? — почувся звідти товстий голос.

— А, Михайло Григорович? — Сказав писар. — Ідіть! — Ідіть! Дома! — І він одчинив двері.

У світлицю ввійшов невисокий, але товстий рудий чоловік, убраний у гарну чумарку, з картзом у руках. Цього Роман знав: це був крамар Сучок. Хазяї почапли садовити його за стіл. Він повагом, з протягом вимовляючи кожне слово, упеняв спершу, що вже пообідав і зайшов за ділом, але таки сів. Винили знову й почали їсти смачний борщ, Поки під'їли, то мало розмовляли, але потім уже, по четвертій видивши (і писарка Уляся щоразу по півчарочки), зробилися всі веселі й гомінкі. Роман бачив, як Уляся все моргала на врядника та припрохувала його. Сучка не припрохувала, але той і сам добре їв, важко сопучи. Пообідавши, позакурювали і пішли в садок — господар із Сучком попереду, за їми Роман, а позад усіх урядник з писаркою. Озирнувшись випадком, Роман побачив, як урядник займае Улясю за стан, а вона, сміючися, свариться на нього пальцем, показуючи, що побачать передні, і Романові одразу стало заздро й шкода, що не він займає червонощоку, веселооку писарку.

В садку полягали й посідали на траві і знов почали розмовляти, кожен здебільшого про свої діла, і всі якось чіплялися за мужиків: одному мужики тим не догодили, другому іншим. Сучок казав, що мужик хитріший за чорта, а врядник доводив, що хоч він і хитрий, але дурний, і розказав, щоб підперти свою думку, про дурного Хому, як він мило поїв. Усі страшенно реготалися, а заохочений оповідач докидав одну по одній ще й інші брехеньки про мужиків: про те, як мужикові перемінили його хахлацьку голову на чортову; про те, як солдат і хахол кипіли в пеклі в казані; чорт сказав: "Салдат!" А салдат: "Ась?" — "Ну, вилазь!" — Тоді до хахла: "Хахол!" — "Шшчо-о?" — "Ну, сіді іщо! Вот тібє за хахлацький язик — у пеклі сиди!"

Всі знову реготалися, а писарка навіть кричала тоненько:

— Ах, прелість! Ах, прелість!

Вона служила в панів за покоївку і там навчилася так кричати.

Потім повернулися в хату, і пили чай, і знову весело гомоніли...

Сучок пішов, бо йому треба було в крамницю, але Роман з урядником досиділи аж до вечора.

В хатах уже посвітилося, як Роман вертався додому. Як увійшов у хату, сім'я саме вечеряла.

— Бач, от де й наш приблуда! — озвавсь, ласкаво сміючися, батько.— Де це ввесь день швендяв?

От, хіба в його нема тут добрих людей, знайомих! — І Роман почав розказувати, що він ходив до вчителя і так гарно з їм познайомився; а тоді був у писаря, і як добре його там приймано... Мати раділа, слухаючи, як її сина гарно вітають; інші мовчали.

— Та сідай уже, синку, ближче до столу та вечеряй! — припрохувала мати.

— Вот, я таких страв наївся у писаря, што вже мине вашої вечері не хочеться.

Матері це трохи не сподобалося, що син понижає її страви, але він того не помітив і знов почав розказувати про писаря: як він добре живе та як добре бути писарем.

— Та воно добре,— озвався Зінько,— та тільки ще краще було б, якби писарі більше по правді робили, а то... он і цей такий, що примів би — дві шкури з тебе драв би.

— Ну, це, братуха, пустяк дело,— одказав Роман,— на то щука в морі, штоб карась не дрімал. Кажен з свово ремесла можить сібє бариш брать.

— Нехай і бариш, та не здирство,— озвався батько,— а то цей був такий харпак, що сіряк на хребті не держався, а тепер уже бач у які достатки з тих баришів убився. Ти б, Романе, краще не водився з ним: він тебе на добро не напутить, а люди про тебе погане казатимуть.

— А какоє мине вніманіє до людей? — одказав Роман, здвигнувши плечима.— У нас своя кунпанія. Ну, што там розбалакувать: врем'я спать.

Забрав одежу і пішов спати в клуню. Умощуючись на соломі, згадав, які високі й м'які подушки, квітчастою ковдрою застелені, він у писаря бачив. І йому стало заздро, і схотілося такої саме гарної світлиці, м'яких подушок, доброї страви з горілкою і червонощокої жінки... А хата батькова здалася йому такою негарною й чужою... та й люди в тій хаті... Велика штука, що вони йому свої. Коли ж вони такі...мужики! І по правді врядник та писар з мужиків сміються, бо вони живуть так, зовсім "без

понятія, как настоящая необразованная животная". Хіба ж він може так жити? Коли ж він тепер зовсім інший чоловік став.

Він усе думав про це і не міг заснути. Поруч із тим, що він бачив сьогодні, згадувався йому город, вулиці з ліхтарями, світлиці в палаті, де він був за сторожа... цирк — от туди щодня ходив би! А тут ця тісна хата з лавами, з рогачами..: Цей батько або Денис, що як скаже слово, та так і верне язиком "на верле"... Репа-на мужва — аж смердить! А там, у городі, зовсім не такі люди.. А дівчата! І він почав згадувати городянських покоївок та куховарок, які були до його ласкаві... Ах, чорт його знає, Машка, мабуть, плаче тепер!.. (Гляди, що ще дитина буде!..) Та хіба сама Машка? Були й поперед неї...

Устав, не можучи лежати, накинув піджака і вийшов з клуні. В кінці садка, що був зараз же сумежно з током, якийсь чистий молодий голос виводив пісню.

— Що воно співа в нашому садку? — подумав Роман, перескочив через тин і пішов садком. Співало не в їх, а в садку в сусіди, в Струка. Роман переліз і через Струків тин і потиху пішов поміж деревами вниз до річки на той голос. Незабаром він побачив дівочу постать. Видно, що прийшла по воду, бо на землі стояли відра, але вона забула про їх, причарована цією тихою ніччю і ніжно-звабливим плюскотом темних хвиль біля своїх ніг... Стояла й співала.

— Мабуть, Струкова наймичка,— подумав Роман, і йому згадалось її делікатне обличчя з довгими віями і тоненький стан,— так він тоді в танці обкрутнув її, обхопивши за стан рукою... Вся зачервонілася, задихані молоді груди високо здіймаються... вихопилась і втекла...

Роман тихо-тихо підійшов до дівчини. За співом вона почула його тільки тоді, як уже біля неї стояв. Жахнулась:

— Ой боже! Хто це?

Хотіла вже тікати, але він придержав її за рукав:

— Це я... Роман...

— Чого ж це ти... ви тут?

— Послишал, как пойош, та й прийшов.

— Отож! Чого б то ви до мене прийшли!

— Того, што харошінька! — І він хотів обняти її за стан, але вона випручалася.— Как тібя звуть?

— Левантиною...

— Харашо! — І таки обняв її й притулив до себе. Але вона зараз одіпхнула його, вирвалась і, покинувши й відра, як коза дика, втекла, покрившися за деревами.

"Еч, яка прудка! — подумав Роман.— Моторна! А ловка дівчонка,— треба б заходиться коло неї!"

Постояв ще трохи, дожидаючи, чи не вернеться по відра. Не верталась. Пішов додому в свою клуню.

Туди ж тим часом прийшов спати Зінько.

— Я думав, що ти вже спиш, Романе, а ти ще ходиш.

— Не спиться какось.

— От мені часом не спиться. Усе думки обнімають та й спати на дають.

— Думки? — сказав Романа і Зінькові на мить здалося, немов сказав, трохи глузуючи: —Што за думки?

— Та всякі... От учора я все думав, як його так ізробити, щоб усім людяні добре на світі жилося? А то от хоч би сказати про землю... Такого народу намножилося і дедалі то все більше й більше людей на світі стає... Людей більшає, а землі не більшає... Ну, тепер скрутно людям жити, а дедалі — все скрутніше, все скрутніше буде... і так колись ізробиться, що не ставатиме людям того, що земля може зародити... Що ж тоді робити людям? Хоч з голоду гинь!

— Вот штука! — відказав Роман.— Не станить тут чого єсть — прикажуть переселяться на другое место, та й шабаш!

— Та я ж кажу: а як і на Другому місці так буде? По всій землі так. Що тоді буде? Може, про це в книжках абощо пишеться? Тебе добре навчено в салдатах, Романе, то ти це повинен знати.

— В каких там книжках? — одказав Роман.— Вот будуть іщо такії книги печатать! Про ето начальство само знаєть, как і што.

— Ні,— не згодився Зінько,— от я читав одну книгу про чужі краї, так у їй...

— А, пустяк вніманія! — перепинив його Роман.— Лучче давай спать!

Він одвернувся, мов хоче спати. Він був малописьменний, книжок не читав, хіба часом анекдоти про Балакірева. Тепер він бачив, що Зінько за нього більше письменний і щось знає таке, Що Роман його не знає, і йому стало ніяково. А Зінькові здалося, що Роман менше знає, ніж спершу він, Зінько, думав про його.

Другого дня вранці батько зайшов у клуню, збудив Зінька й Романа і звелів обом іти на тік молотити. Зінько зараз устав і пішов, а Роман

довго ще огинався. Йому зовсім не хотілося молотити, трохи навіть сором було до чорної роботи братися. Що це батько собі дума? Що він буде йому в гною риться, волам хвости крутити? Не піти оце, та й годі!

Одначе цього разу ще не зважився сперечатися з батьком і пішов на тік. Сонце ледве починало визирати з-за обрію, було росяно й холодно і Роман аж тремтів. На току вже були батько й брати.

— А що, брате, холодно? — озвався Денис.— У вас там по городах тепер іще сплять. Та дарма! Як ціпком попоммохаєш, то так угрієшся, що й потом тебе вмиє.

Роман нічого не відказав, узяв ціп і став ближче до Зінька. Ударило чотири ціпи: три сміло й важко, один яоксь не до ладу. Роман зосім одвик од цієї роботи. Він не потрапляв у лад, замісто щоб уцілити бичем, бив у сніп кінцем ціплина, а бич завертався вгору і заскакував назад. Він розсердився й гупнув з усієї сили. Бич одірвався, відскочдв і вдарив Романа по руці дуже боляче. Роман кинув ціпилно й лайнувся.

— Еге, синку,— озвався батько,— та я бачу, що тобі треба довго привчатися, щоб ізнову добрим молотником стати.

— На чорта я буду привчаться? — визвірився сердитий Роман.— Разлі ви думаєте, що я буду гупать тут із вами по остюках цепом?

— А хіба ж ти думаєш, що хліб сам буде робитися, сам і в рот кластиметься?

— І без етого дурацкого дєла сит буду!

— Ану як?

— Разлі я сібє служби не знайду? Вот пойду в ікономію і прикажчиком поступлю.

— А що ж, добра штука,— відказав спокійно батько.— Аби прийняли.

—Іщо би! Їм образованих людей нужно.

— Та... казала й Ганна, що вона рада за пана, дак пан, клятий, не бере! — засміявся Денис.

— Ет, ви з вашими мужицькими вигадкдми! — роз-сердився Роман, кинув ціп і пішов з току.

Батько з синами ззирнулися, але ніхто нічого не сказав, і ціпи знову загупали по повноколосих сопах, далеко озиваючись у свіжому живощому повітрі веселого, сонцем осяяного ранку.

Сердитий Роман, не заходячи в хату, подався просто на село й опинився у врядника. Там він подтрапив на чай, напився його добре, потім ще посиділи та побалакали. Романові хотілося, щоб його заставлено й обідати, дак господарі або не догадались, або не схотіли того. Довелося йти обідати до дому. Прийшов, як уже всі пообідали, і обідав сам. Мати, щоб йому догодити, зарізала й зварила курку. Виголодавшись, Роман не зоставив з не ї нічого. Поп ївши, зараз подавсь іçíîây з дому.

Почув, що сьогодні тількі прийшов до Гриценків їх солдат, дак і повіявся туди. Він з ним не в одному полку був, та те дарма: солдат, то вже одинаково, що й товариш.

Гриценки були вбогі люди і не закликали бесіди так, як Сиваші, але і в їх були гості: двоє-троє родичів. Білявий поганенький солдатик сидів за столом радий такий, що аж сяє, і розпитував про хазяйство, про родичів, про товаришів, бажаючи знати все, що сталося на селі, відколи його не було дома. Романа посадили за стіл, шанували...

Вернувся Роман додому аж увечері і ліг зараз спати. Другого дня пішов зранку, поблукав по гаях до обід і прийшов додому так, щоб ізнов обідати самому. Вже кінчав обідати,— ввійшов батько з току:

— А де, Романе, був? Чи не в їкономії?

— Де був, там був! Поспіємо ще з їкономією... Современно все зробиться.— Та й вийшов з хати.

— А що, стара, робитимемо з синком-солдатиком? — запитався Пилип у жінки, як Роман вийшов.

— А що ж там робити? — відказала Параска питанням, мов не розуміючи, бо це справа її мазунчика була.

— Де та як будемо добувати, щоб йому на панування настачити?

— Оце ще що вигадай! Дитина тільки приїхала, натомилася,— і відпочити не дасть. Оклигає, то й до роботи візьметься.

— Ні, каже, що не хоче братися, а буде в їкономію прикажчиком поступати.

— А може ж, і поступить! Він же в нас образований.

— Треба там таких!

— Ти вже нападешся! Перечави, то й побачиш, що все добре буде. А то ти як почнеш гримати, то тільки сварка зчиниться.

— Добре, я перечасую, помовчу трохи,— побачимо, які з його люди будуть.

І батько справді замовк і не казав Романові нічого.

III

Три дні минуло тихо; на четвертий Роман попрохав у батька карбованця.

— Нащо? — спитав батько.

— А што ж я без копейки жить буду? Покуда дайшов — витратился. І папирос нє за што купить!

— Ге, хлопче! Як ми будемо на панські цигарки гроші переводити, то скоро в нас і хазяйства не стане,— відказав батько.—Нема в мене грошей.

Роман грюкнув дверима та й подався на село. Він гнівався на батька й на братів страшенно, лаяв їх мужвою нетямущою, що не розуміють, як повинні поводиться з образованим чоловіком. Але він те знав добре, що як батько затнеться, то вже з ним нічого не зробиш. Грошей він не дасть.

Треба справді піти в їкономію: а може, пощастить. їкономія була велика, і людей там служило багато. Роман зараз же пішов у контору до вправителя.

— А що скажеш? — спитався той. і Роман почав виясняти, що служив на службі і хотів би мати якусь пристойнішу, ніж проста хліборобська, роботу.

— Яку ж то роботу? — попитав управитель.

— Хотів би прикажчиком.

— Еге, не треба нам прикажчиків, бо всі є. Та й хіба ж ти знаєш хазяйство? Був у салдатах, служив десь швейцаром, а до хазяйства пнешся! — І вправи-тель повернувсь було до свого діла, але зараз же знов озвався: — Хіба що... От у контору мені треба одного чоловіка... Тільки щоб добре письменного. Письменний?

— Так тошно.

— Сідай пиши.

Роман сів і взяв перо в руки, а вправитель, не дивлячись на нього, а записуючи щось у велику книгу, почав проказувати йому, що писати. Ні перо, ні пальці ніяк не слухалися Романа, і ледве встиг він вивести два перші слова, а вже той наговорив йому їх зо два десятки.

— Позвольте, я не послишав, як ви сказали...— припинив його Роман.

— Не оставайся позаду! — Управитель проказав йому знову все з початку.

Роман знов ухопив кілька слів, а все інше загубив.

— Позвольте,— не вспішусь.

Той глянув на писання і побачив, що з усього проказаного написано кілька перших слів великими, недотепними, кривими карлючками: Роман ледве вмів писати.

— Піди ж спершу навчись писать, а тоді приходь. У контору не годишся. Коли хочеш, ставай до молотилки.

— Ні, до молотилки не хочу.

— І добре, бо лінивих мені не треба. Іди собі!

Роман вийшов зажурений і сердитий.

У його ще було в кишені трохи грошей, він зайшов у монополію, купив горілки і випив з горя зараз же під хатою на вулиці.

Другого дня вранці стара Сивашиха полізла в скриню, довго там щось перекидала аж на дні, а тоді витягла якийсь вузлик. Звідтіля вив'язала карбованця і, як Роман увійшов у хату, віддала йому.

— На тобі, синочку, карбованця, бо батько не дасть, а тобі треба.

— От спасибі, мамо, хоч ви по-людському до мене — не так, як батько.

— Та тільки ти, синку, шукай собі роботи, а то буде в вас гнів та сварка з батьком та з Денисом.

— Ходив уже в їкономію.

— А що ж?

— Взяли б з дорогою душею, дак усє прикажчики єсть. Хоч я й салдат, ну — невозможно для міня человєка прогнать.

— Правда... От лишенько... А може, ще де пошукати?

— Найдьом! Не поспішайтесь. Усьо будет у свою припорцію і на небольшом разстоянії.

А сам собі Роман думав: мабуть, у матері не один вузлик з карбованцями. Треба так підкрутити, щоб вони його рук не минули.

Збігло ще тижнів з півтора. За цей час Роман дужче зазнайомився з крамарем Михайлом Григоровичем Сучком. Спершу він тільки в крамницю до його заходив, а далі й додому,— раз навіть обідати його зоставлено. їли добре,— через те, мабуть, такі й гладкі були і сам Михайло Григорович, і його жінка Агафія, і дочка їх Горпуша, дівчина років дев'ятнадцятьох. Сучкові Роман розказував, що він поки так собі, нічого не робить, розглядається, до чого братися: чи службу брати, чи комерцію заводити, і натякав, що в нього є на ту комерцію гроші. Це він вигадував на те, щоб Сучок його мав не за абищо. А той йому так: і вірив, і не вірив, а проте до себе пускав.

Зазнайомився ще Роман і з дяком та з якимись "служащими" на залізничній станції. Туди Ройан ходив розпитатися, чи не треба на залізниці жандарма,-— хотів ще туди податися; але на ті посади брано тільки

унтер-офіцерів, а він був простий солдат. Роман раз у раз ходив по своїх знайомих і радий був, як траплялося там напитися чаю або що смачне з'їсти, бо дома того не було. Дома він так-таки нічого й не робив, тільки посправляв собі вудки і ходив на річку рибу надити. Що вловить, приносив матері, а вона йому варила юшку,— "вухою" він її звав,— або пекла рибу в сметані. Він підлещувався до матері, щоб видурювати в неї грошики, і мати справді йому давала з своїх схованок, поки було що давати. Він їй розказував, що його скрізь так гарно приймають і ось-ось уже він матиме службу, а зараз не можна, бо... щось там ви-гадував.

Тим часом по селу пішла чутка про те, як Роман ходив найматися в прикажчики і як управитель давав йому писати. Парубки і дівчата на вулиці почали глузувати з Романа,— звісно, не в вічі, бо він на вулицю не ходив. Але одного разу це почула й Левантина. Вона оступилась за нього:

— І чого б я сміялася? Як не пощастило чоловікові. то хіба вже він і поганий? Та, може ж, те все ще й брехня!

— А ти це з якої речі так його боронити заходилася? — крикнули дівчата й парубки та й почали сміятися вже з Левантини, прикладаючи до неї Романа. Вона розсердилася:

— Тю на вас! Чи ви не подуріли? Чого ви мені його на шию чіпляєте? Подавіться ви своїм Романом!

Бачачи, що вона сердиться, облишили її.

А Левантина як одсердилася та вернулася додому, то знов їй стало жалко Романа. І через що його так усі на глузи взяли? Такий гарний з себе!.. Чудний трохи з своєю "образованою" балачкою, та це всі солдати такі, як прийдуть, а як поживуть трохи дома, то й знову по-людському говорять. Тільки погано, що він рукам волю дає. От уже вдруге він її перестріва в садку. Вперше вона його таки добре турнула, то вдруге він тихший був, хоч і не зовсім. Вдруге вона вже від нього так швидко не втекла, і вони трохи постояли, погомоніли...

Так думала Левантина про Романа і згадувала його гарні вуса, і чорні брови, і стан рівний.

А Роман і собі згадував Левантину. Вона йому дуже до вподоби припала, Якби її вбра-уи в панську одежу, то зовсім би як панночка була. Куди! Не всяка й панночка зрівнялась би з нею! Та її й дражнять на селі панночкою. А це того, що мати породила її, дівчиною бувши, як служила в панів за наймичку. Казали за якогось панича. Мати вже вмерла, а дочка, як і мати, ходить тепер по наймах.

Роман був не дурний і незабаром помітив, що дівчині не подобається його занадто сміле поводіння і непроста мова. У городі дівчата до того позвикали, а тут — ні. Роман надумав поводитися з нею так, як звичайно поводяться з своїми дівчатами сільські парубки. І говорить з нею почав тільки по-простому.

Дівчина помітила, що Роман до неї вже не такий став, і сама подобрішала трохи до його. А що про його погане казали, вона те за водою пускала. Хіба люди не набрешуть? На неї саму таке раз у раз наплещуть!.. А він їй так усе гарно розказує про себе. Хоч він тепер і без служби, дак що? Прийде та година, що й служба в його буде, і житиме він паном діло. А що він дома нічого не робить, дак раз, що він одвик от простої роботи, а друге, що він хоче краще навчитися писати, дак не можна чорної роботи робити, бо від того пальці задубіють, зашкарубнуть, і ніяк не виведеш пером. Роман не дурив сим Левантини; він і справді разів кілька сідав учитися писати, та довго не міг висидіти, бо це було таки нудно. Він і в солдатах учився більше з примусу.

Розпитувався Роман Левантину й про її життя. Тяжке це було життя. До семи років мати тягала її з собою по наймах, а після семи й саму віддала в найми. Поки жива була мати, то тяжко було жити: все по чужих хатах та по чужих людях. Та скрізь поштурхують та шматком хліба дорікають. А вона того шматка хліба ніколи дурно не їла: тільки на ноги зоп'ялася, то вже й велять хазяї менші діти хазяйські глядіти або посилають гуси пасти чи телята. Мати за гроші живе, а вона за харч своїми малими руками й ногами відбувала, хоч матері за те плачено менше, що вона з дитиною була. Та як умерла мати, то тоді вже й світ бідній дівчині потьмарився. Мати хоч і погримає, і поб'є, було, та й пожалує,— Левантині й сонечко засміється. Тоді було Левантина гнівалася на матір, як та часом ударить, а тепер би й руки тії цілувала, якби били. Та важка земля на грудях. У наймах, кажуть, і батька не вжалієш. А вже сироту то й не думав ніхто жаліти. Ходила й по снігу боса, їла й такий хліб, що собаці треба розмочити в помийниці, та й тоді вона не схоче. Що вже на вулиці хлопці та дівчата прикладки до неї прикладають, загадки: "Вгадайте,— що на світі найшвидше біга? Левантина, як її хазяйка потилишниками нагодує". Панночкою та приплентачкою дражнять...

Дещо з усього цього Левантина розказувала й Романові. А він жалів її, що вона така гарна та молода та поневіряється в наймах. Вона йому гака вдячна була за ту ласку, бо мало її бачила, і казала про те, як їй і

тепер важко жити в Струків, що дуже з неї знущається сердита й лаюча Стручиха. А одного разу Роман застав її на леваді, як вона сиділа й тяжко плакала. Стручиха попобила її качалкою ні за що: хтось з хазяйських дітей побив лампадку біля богів, а хазяйка звернула на неї. Левантина плакала й нарікала на свою долю, а Роман розважав її ласкавими словами і пригорнув до себе. Вона вже не пручалась і незчулася, як він став її цілувати, і вона його цілувала... плакала, й цілувала, і звала братиком і милим, і рідненьким... і їй так гарно-гарно стало... і вона забула Стручиху з качалкою і все забула... сиділа з ним обнявшися і розмовляла... і ззиралася з ним очима при місячному сяєві...

З того часу Левантина вже вважала Романа за свого парубка, за жениха і поводилася з ним так, як звичайно дівчата на селі з своїми женихами поводяться. І як звичайно на селі бувало, він став ходити до неї ночувати в повітку, і вони так любо розмовляли довгими ночами. І їй здавалося, мов того Романа, що так негарно займав її спершу, вже й не було. Він був такий, як і всі сільські парубки, поводився з нею чесно, по правді. І дедалі вона його дужче та дужче кохала.

А Роман, вертаючись від Левантини з повітки додому, раз по раз думав: "Доки ж воно так буде?" Його розпоганеній городянським життям удачі вже докучало чесне кохання, озивалася його звіряча природа...

А бідна дівчина того нічого не знала, не розуміла, віддала йому всю свою душу і не помічала, що вона вже надійшла аж на край страшної безодні: ще раз ступни тією стежкою далі наперед — і враз зникне земля, і, скрикнувши страшно, як птиця підстрелена, впаде вона туди вглиб, хапаючися руками за повітря, обриваючи тіло об гостре каміння... і падатиме довго, аж поки не вдариться головою об останню в її житті скелю, та й ляже на дно безодні вже бездушним покаліченим трупом...

Увесь цей час батько не займав Романа: дожидався. І синам звелів не займати. З Зіньком це легко було, бо удався лагідної вдачі та й сам так думав, як і батько. Але Денис лютував страшенно: він, такий

невсипущий хазяїн, працював до кривавого поту, відпочину ніколи не знав і не знає, а цей дармоїд, це ледащо буде переводити добро, надбане його, Денисовою, працею, дурно їстиме хліб, зароблений його руками! Та вже хоч би їв мовчки, а то ще й величається, ще й несеться! Де ж таки це видано? Як це можна терпіти?!

Денис цього не розумів і сперечався з батьком та з матір'ю. Він був з тих селян, що поза господарством нічого не бачать, а всю свою силу, всі свої думки й почування віддають одному — аби придбати більше, аби стати заможним хазяїном. Працюючи тяжко, не жаліючи ні себе, ні своїх, вони не розуміють ні інших думок, ні інших поривань, опріч тих, якими самі живуть. Через те Денисові Зінько здавався трохи дурним з його думками про книжки та про всякі інші, не хазяйські, справи. А вже тих, що стають їм на їх тяжкій дорозі, перешкоджають їм своїм недбальством, ледарством досягати більшого,— таких людей вони ненавидять як найгірших злочинців і лиходіїв. Проти таких людей озивається криком кожна крапля їх трудівницького поту, кожний рух їх натомленого важкою працею тіла. І в їх немає тоді жалю...

Але батько заборонив займати Романа,— сам хотів з ним, як прийде той час, говорити. Денис досі звик слухатися батька, то скорився й цього разу, хоч серце в його й кипіло, і він так поглядав на Романа, що той і без слів добре розумів, яким духом на його Денис дише. Брати мало розмовляли, мало бачились, але проміж їх уже зростала сліпа зненависть, поки ще німа, але дожидала тільки часу, щоб виявитися, вибухнути. І той час пристиг.

Одного разу Роман, проспавши після безсонної ночі з Левантиною трохи не до обід, увійшов у кату і саме натрапив на батька з Денисом.

— А що, Романе, як же твоя служба? — попитав батько.

— Прийде колись і служба! — відказав нехотя Роман.

— Чи вона прийде, чи ні, те ще хто його зна,— не вдержав язика Денис,— а поки виходить так, що ти собі паном діло живеш, а ми на тебе робимо.

— Атож! На то я богу-государю служив, щоб тепер з вилами до гною йти?!

— Не кажи дурниць, Романе! — озвався знову батько.— Адже інші салдати роблять мужичу роботу — он і Петро, і Карпенко, і Гриценко,— а тобі ж чом не можна?

— Коли роблять, то й хай собі роблять, а я не можу.

— Еч! — не втерпів знову Денис.— Пан! благородний!.. Вони не можуть мужицької роботи робити: біленькі ручки покаляють! Дак не живи з мужиками, а йди до панів!

— Денисе, цить! — сказав батько.— Я буду говорити.

Але було вже пізно.

— Ти мені не указ! — визвірився Роман на Дениса.— Можеш ти знать понятіє, необразована ти мужва!

Денис зовсім скипів. Побілів, зірвався з лави, стиснув кулаки і сказав, задихаючися зозла:

— Тату, виженіть його з хати, а то я його зараз битиму!

— Ти смієш мене бить? — скрикнув Роман і кинувся до Дениса.

— Романе! Денисе! Покиньте! Що це ви робите? — спиняв їх батько. Мати скрикнула, а білява Денисова Домаха так і заніміла, стоячи біля полу.

Брати на все те вже не вважали. Вони стояли один перед одним білі як крейда, постискавши кулаки, важко дихаючи.

—— Ти смієш мене бить? — казав тремтячи Роман.— Ти, негодяй, хам!

— Я — негодяй? Ах ти падло салдатське! — скрикнув Денис, але в цю мить Романів кулак ударив його по обличчю і припинив йому слова.

Денис скрикнув дико, як поранений звір, і кинувся на Романа. Але той, здоровий, одгодований, не знесилений на праці, в один мент збив його додолу під себе і придавив йому коліном груди.

Жінки заголосили, діти закричали і вчепились за матір, батько кинувся відтягати Романа, але нічого не міг ізробити: розсатанівши, той ухопив брата за горло, а Денис силкувався відірвати його руку від своєї шиї.

В цю мить увійшов у хату Зінько. Побачивши лихо, кинувся він до Романа і штовхнув йоґо з усієї сили. З несподіванки той упав набік, і Зінько відтяг його далі.

— Романе! Що ти робиш? Чи тобі й бога не страшно? — скрикнув він.

Роман зірвався на ноги і стояв усе ще зо стисненими кулаками, ладен зараз же знову кинутися на Дениса.

— Нехай не в язне!..— хрипко, крізь зуби сказав він.

Денис, стогнучи, встав і сів на лаві. Домаха припала до нього, голосячи. Роман плюнув і пішов з хати.

Ішов вулицею і сердився сам на себе, що вернувся з города на село. Як йому там добре були на службі! Звісно, він службу не по волі кинув, хоч і ховався з цим на селі. Він справді служив "при палаті", хоч не швейцаром, дак сторожем. Якби швейцаром, то нічого б і не було. А то надало йому раз полаятися з швейцаром таки (випивши був), а той і пожалівся на його, ще й виказав, як він одного разу піймав Романа, що той продавав казенні дрова. Тоді йому Роман дав карбованця, дак він мовчав, а тепер виказав. Велика сторін, як продав який оберемок дров! А сам швейцар хіба того не робив? Тільки що ховатися добре вмів! Звісно, як прогнали Романа, то вже після цього важко було в городі знайти службу, та все ж легше, ніж тут. А. тепер он як тут жити!

Роман побачив перед себе монополію, зайшов туди і купив пляшку горілки. Тоді пішов до жидка. У лавці горілки не можна було пити, дак зараз біля лавки жидок мав хатку і пускав туди людей,— так, ніби своїх гостей, а за те мав од кожної випитої пляшки плату. Навіть сам бігав по горілку. Роман прийшов туди і зустрівся з писарем. Цей хоч уже й випив попереду, а зараз же пристав до Романа, як той почав його частувати. Добули закуски, випили пляшку, а тоді писар послав по другу. Роман жалівся на батька й на братів.

— Чудний ти, Романе Пилиповичу! — відказав йому писар.— Як отак тобі колотиться з їми, то нехай тебе батько відділить, та й годі. Тоді як хотітимеш, так і житимеш.

Романові ця думка сподобалася. Боявся тільки, що батько не послухається. Але писар упевняв його, що це дурниця, що мусить послухатись.

Роман повернувся додому вже пізно ввечері п'яний і з заміром зараз же вимагати, щоб батько його відділив. Але, підійшовши до хати,

побачив, що там уже погашено світло. Поторгав за двері,— засунені. Вилаявся і пішов спати в повітку.

Другого дня вранці ввійшов у хату, як там була вся сім'я. Ні на кого не глянувши, сів на лаві і сидів який час мовчки, торохтячи пальцями по столу. Всі мовчали, а батько, трохи дивуючись, поглядав на нього, думаючи, що, може, покаявся та прийшов помиритися з братом. Не казав нічого — ждав, поки сам озветься.

— Знаєте що, тату? — почав Роман.— Как так нам жить, дак ви лучче одділіть мене. Оддайте мою часть, то я сам собі житиму, а ви самі собі.'

Це все він казав якось так, мовбито батько був винен за те все, що було вчора. Старий Сиваш помовчав, а тоді спитався:

— А що ж ти з своєю часткою робитимеш?

— То вже моє діло,— шо схочу, то й сделаю,— одказав саме таким робом, як і попереду, Роман.

— Та ще ж вона поки не твоя, то ти вже мені скажи, щоб я знав, на що давати.

— Тату! — озвався Денис.

— Мовчи! — перепинив батько, боячись учорашнього.— Я й без тебе знаю, що робити. А коли не вдержиш язика, то з хати вийди!

— Може, хазяйнуватимеш, Романе, на своїй частці? — питався знову батько.

— Не хочу я хазяйнувать, кумерцію заведу,— відказав Роман.

— Кумерцію?.. Яку ж то кумерцію?

— Какую схочу, таку й заведу, а ви повинні мені мою частку оддать.

— Повинен, кажеш? — спокійно говорив батько.— А як не віддам?

— То пойду в волость, то вас і присилують оддать.

— Ну, поки там присилують, а тепер я тобі ось що скажу: підожди ще трохи; навчися поважати батька й братів та не кидатися з кулаками; навчися спершу знову робити, шанувати зароблене добро та не ходити в шинок до жида, то тоді я тобі й дам частку, як побачу, що з тебе хазяїн став. А поки цього не буде, то й з нашого добра нічого тобі не буде.

По тій мові батько повернувся та й пішов з хати.

Роман остався ні в сих ні в тих. Він тільки сказав:

— Ну, я так не дозволю! Це грабіж! — Устав і пішов мовби слідом за батьком.

Трохи згодом батько вернувся:

— А що, вже пішов?

— Пішов! — одказав насмішкувато Денис, радіючи, що так обійшлося.

— А як на мою думку, тату,— сказав Зінько,— то ви краще б зробили, якби справді відділили Романа.

— Чого ж то так, що краще? — спитав знехотя батько. — Оддати, щоб він узяв та розмантачив працею-кривавицею зароблене добро?

— Та вже, тату, як він сам себе не направить, то ви його не направите. Воно ж і його частка тут є,— і він же робив. А може, він, як стане сам хазяїном, то візьметься й до роботи, шануватиметься.

— Авжеж! Саме такий! — глузуючи, промовив Денис. — Видно й збоку!

— Та вже ж і ми його луччим не зробимо, а тілько буде сварка, та лайка, та бійка. А як візьме свою частку, то що там уже з нею буде, те буде, а хоч у нас у сім'ї стане тихо, злагода знову буде,— доводив свого Зінько.

Мати встряла в розмову, хотячи допомогти Зінькові:

— А Зінько правду каже, старий. Послухайся його! І нам лучче буде, і Романові.

— Нехай же спершу покориться та пошанується! — сказав батько.— А марнотратові нічого не дам, і говорити більше про це не хочу.

З тим повернувся та й пішов з хати до роботи, а сини слідком за ним.

Роман тим часом сидів уже знов у жида. І сьогодні знайшлись товариші, і як Роман вийшов на вулицю, то в його голові вже здорово гуло. Ішов і думав собі: "Кат його знає, що його робити! Батько впертий как пень. І громада потягне руку за ним, а не за мною. Ех, как би дав йому добре, так, как Денисові, то, може, тоді помнякшав би!"

Роман був такий лихий на батька, що ладен був би його попобити. Як його тепер жити? Що його вигадати?

Його думка навернулася знову на ту стежку, що на їй уже колись попереду була. Боявся тільки починати, бо мало було надії, що

пощастить. Але боявся, як був тверезий. Тепер же йому здавалося, що справа вже не така безнадійна.

Хіба як він купець, то така вже велика цяця? А Роман — солдат! Пишеться: Сучков. Хе! Такий Сучков, як Роман Сивашов! Та ще й Горпуша та його пристаркувата і з себе погана. Ще нехай і дякує, що посватає. Нехай оддає швидше, а то зостанеться на насіння. А його, Романа, за товариша собі прийме. Роман торгуватиме. Ого-го! Він там такий порядок дасть, що ну! А не схоче товаришем приймати — хай грошей дасть. Вже ж дасть! Одна дочка, та щоб не дав. Та ще й задля такого зятя!

Роман повернув праворуч і пішов у двір до Сучка. Як він увійшов до його в хату, то там нікого не було. Роман голосно кахикнув. З другої світлиці визирнула Суччиха Агафія.

— Моє нижающеє! — поздоровкався Роман.— Как би мине Михайла Григоровича побачить?

— Він у лавці, підіть туди.

— Невозможно в лавці: дело секретне,— треба на самотє.

— Що ж там за діло? — зацікавилася Агафія і вийшла до Романа.— Кажіть і мені! Роман усміхнувся:

— Отличноє дєло! Будете й ви, Агафія Івановна, знать современно, а тепер позвіть минє Михайла Григоровича.

Агафії закортіло довідаться швидше, яке там діло, І вона пішла в крамницю. Незабаром відтіля прийшов Сучок.

— А за яким же це ви ділом? — спитався він, як поздоровкались та посідали.

— Пречудесне дєло! Ось слухайте, Михаиле Григоровичу, що я вам-скажу!

— Кажіть!

— Єсть у вас кумерція?

— А єсть.

— А помішник вам у кумерції єсть?

Сучок зітхнув:

— Нема!.. Не дав господь сина.

Він завсігди журився, що в нього нема сина.

— А я вам найшов помощника, та ще й доброго.

— Хто ж то? — спитав Сучок, чудуючися з Романових слів.

— А хто ж? Я!.. А що, хіба не ловкий кунпаньйон?

— Та воно, звісно...— якось непевно відказав Михайло Григорович.— Та... тольки як же це воно буде? Ви какий копитал маєте, абощо, дак хочете, щоб у кунпанії?

— Нащо там копитал! Ми й без копиталу таку вдерьом штуку, шо первий сорт! Бо я сам — копитал. Оддайте за мене вашу Горпушу, а я буду вам помошником.

Сучок вирячив на Романа очі. А той, не помічаючи цього дивування, питався:

— А що, правда, хароша вигадка?

— Та воно хороша... та тольки, бачите, ми ще не думаємо дочки віддавать.

— От вигадки! А до каких пор будете держать? Вона ж і так пристаркувата.

— Найдуться люди! — відказав, трохи вже образившись, Сучок і додав: — Знаєте що, Романе Пилиповичу? Киньте ви це діло, бо це один пустяк!

— Пустяк? Що ви думаєте, що я не зумію торгувать? Дак ви дайте минє за Горпушою дєніг, то я сам заведу торговлю таку, що тільки ну! Ого-го!

— Ну, це тоже пустяк діло! — зважливо сказав Сучок і встав.— Прощайте,— треба в лавку.

— Та постойте, Михайло Григорович, чи ви не розбираєте, чи що, що я вашу Горпушу сватаю? — спиняв його Роман.

— Почему не розбираю? Даже очинь хорашо розбираю.

— Ну, дак чого ж ви?

— Нема мого жоланія за вас її оддать.

— А почему ж би то й нєт? — спитався, дратуючись, Роман.— Чоловік я образований, понімающий... А што родителі в мене мужики, то ето нічого: я об них тогда буду без униманія.

Сучок починав уже лютувати і дедалі дужче сопти. Він уже чув, як поводиться й ледарює Роман, знав про бійку з братом, бачив, що в Романа грошей нема, і розумів, куди він тепер ціляє: перевести, розтринькати всі ті грошики, що він. Сучок, надбав. Обличчя в крамаря з гніву почервоніло, і він, сам того не сподівавшися, крикнув на всю хату:

— Та що ти собі думаєш? Ах ти, голяк! Іще й примазується до порадошних людей! Ступай, ступай, скудова прийшов!

Так гримнув, що Роман збентежився враз і, ні слова не кажучи, пішов з хати. Тільки вже біля дверей схаменувся.

— Ти тоже не очинь! — крикнув він, повернувшись до Сучка.— Смієш ти салдата, который кров'ю своєю вас, хамов, защищал, так оскорблять? Наплювать мені на тебе й на твою дочку!

— Вон! Пошов во-он! — аж затупотів ногами Сучок, але Роман уже був у дворі, а далі й на вулиці. Сором і злість мордували його: сором, що так їм погордовано; злість за цю зневагу й за те, що нізвідки він не бачив помочі. Усі вони однакові: і батько, і Денис, і цей Сучок! Життя за їми нема, способу ніякого нема! Так би їх усіх!.. Не знає й сам, що він зробив би їм, тільки віддячив би так, щоб аж запекло, щоб аж заскавучали вони! Вони — всі, всі ці прокляті мужлаї!.. Які вони дурні й гидкі тепер здавалися Романові!

Він не пішов ні додому, ні до кого, бо на всіх лютий був. Знов довго блукав поза селом, ходив у байраці і вже надвечір вернувся додому.

Пішов просто в садок і стрівся там із Зіньком.

— А я тебе дожидався, брате,— сказав Зінько.

— А що? — спитавсь нехотя Роман.

— Хотів щось тобі сказати.

— Кажи! — промовив Роман байдужно, лягаючи на траву під деревом.

— Бач, Романе, що я думаю,— заговорив Зінько, й собі сівши біля нього.— Почались у нас у сім'ї сварки... А дедалі, то ще й дужчі будуть. Тобі недобре, та й батькові невесело так із тобою жити. Він би тебе й одділив, якби не боявся, що ти все переведеш. Дак ти так зроби, щоб не боявся батько.

— А как же його зробить? З таким батьком разлі що зробиш?

— А неправда ж, Романе, нема чого нарікати на батька, коли сам погано робиш: своїми гордуєш, кудись у пани пнешся... З того доброго нічого не буде.

— Понімаєш ти там!

— Та вже ж, може, трохи й я тямлю. От ти розбери сам. Служби тобі ще ніякої нема, може, й довго не буде; одділяти тебе батько не хоче. Доводиться тобі поки в нас жити. А яке ж воно життя буде, коли раз у раз сварка?

— Пущай мене не зачіпають!

— Та де ж вони тебе зачіпають? Воно ж таки правда, що треба ж щось робити, не можна дурно хліб їсти. І Денисові кривдно: він же робить. Уже от ви й билися, а далі ще гірше буде. Що ж воно з того доброго? Краще ти, Романе, помирися з батьком та з братом та пособляй хоч трохи в роботі... поки знайдеш собі службу. А там батько, бачивши, що ти шануєшся, і одділить тебе... Хоч крутись там на роботі, я вже тобі пособлятиму так, що вони й не знатимуть,— аби щоб сварки не було.

Зінькова прихильність таки зачепила за серце Романа. Ходячи сьогодні по байраку, він уже багато думав про те, як він далі житиме в сім'ї. Нічого не міг вигадати, хоча й бачив, що так далі жити не можна. Він одказав Зінькові:

— Як же я покорюсь? З мене ж люди сміяться будуть.

— Чудний ти! А тепер із тебе люди не сміються? Та все село вже тебе взяло на глузи. Чого ж ти тепер не боїшся того сміху, а тоді його тобі страшно? А я тобі так скажу: тепер з тебе сміються і дурні й розумні, а тоді коли й сміятимуться, дак самі дурні.

Роман подумав трохи й відказав:

— Ну, пущай... Може б, я й зробив... Не задля їх, а задля тебе, що ти такой до мене добрий... Так как же його зробить? Не пойду ж я до їх кланяться!

— Та й не ходи. А тільки візьми та й вийди завтра на роботу, та й роби. А там воно вже якось саме станеться...

— Пущай же подумаю, може, й вийду...

І справді, другого дня вийшов городити тин із Зіньком, Денис глянув на його спідлоба, батько здивувавсь, але ніхто нічого не сказав. Тільки Зінько дуже зрадів, клопотався з Романом, гомонів і все зводив, щоб і з батьком та з Денисом у них розмова була. Мати йому допомагала. Одначе ті мовчали.

Роман робив увесь день. У нього заболіла спина, руки, ноги. Другого дня він вийшов був на тік, але робив тільки до снідання. Поснідавши, він уже не пішов туди і більш уже не брався до роботи. Зінько і вмовляв його, і прохав, та нічого не помоглося. Романові здавалося дуже важко

робити, батько не зласкавів одразу, та й сором було перед селянами, що він високо літав, а тепер низько сідає.

Тим часом чутка про його сватання в Сучка пішла по селу. Дочулась про це й Левантина. Вона одного разу почала плакати й казати Романові, що— він її покидає, бо сватає Сучківну.

— Тю на тебе! — відказав Роман.— То все дурниця! То я був випивши та для шутки й пішов, щоб посміяться. А вони з великого розуму думали, що я справді на їх ступу Горпушу оком накинув.

І він почав її цілувати і пригортати і казав, що він її ні на кого не зміняє і свататиме скоро — от зараз, тільки службу знайде... Все це вона вже чула, та й не раз, але кого любиш, тому хочеться вірити. І вона вже вірила йому й казала:

— Гляди ж, Романочку, не зрадь мене! Бо як ти не пожалієш, то хто ж мене пожаліє? Находь службу швидше, бо...

Левантина замовкла, а Роман знову почав її улещати, і вона забула свій сум.

Ідучи Роман од неї додому, сам собі думав про те, що треба справді службу швидше знаходити та тікати звідсіля. А то, гляди, ще Левантина дитину знайде, то клопоту повна голова буде.

І другого ж дня пішов у сусідню економію. Сього разу йому пощастило. В економії був ліс, а в лісі два сторожі. Один несподівано покинув службу й пішов додому саме в той день, як Роман туди прийшов. Зваживши на його солдатський білет, управитель узяв його за підстаршого сторожа до лісу. Не вподобалась Романові ця служба, та іншої не було. Жити доводилося в лісі в одній хаті з старшим сторожем. Цей раз у раз посилав Романа на ніч обходити ліс і вартувати там. Спершу Роман ходив, а далі йому очортіло, та й за Левантиною

занудивсь. Однієї ночі, замісто щоб обходити ліс, майнув до неї (верстов з вісім туди було) і з того часу почав навідуватися до неї ночами частенько. А тим часом люди з того села, де була економія, заходились коло Романа. Вони були дуже вбогі на дерево, то часто крали його в панському лісі,— часом нишком од сторожів, а часом, як сторож був не лихий, то купували в його дерево за дешеву ціну: дадуть йому якого рубля чи піврубля та й нарубають чого треба. Ліс великий, то не скоро помітиш кожне зрубане дерево. А сторож ніби того й не знає. Романа вони недовго вмовляли, і він почав добувати собі таким робом гроші. Він зовсім не берігся і попускав рубати стільки, що вже й видко стало. А тут іще один чоловік, не поєднавшися з Романом за ціну, та й виказав на його. Все виявилось, Романа прогнано зо служби, ще й грошей не віддано... хоч він небагато й заробив, бо не прожив там і місяця. Довелося знову до батька вертатися.

IV

А на селі страшенно сміялися й глузували з Романа, лаяли за лежні та за те, що високо нісся. Його приятелі — писар, урядник, дяк та інші — були до його прихильні, поки в його бряжчало-в кишені і він частував їх горілкою. Та він давно вже повитрушував свої кишені, витрусив і материну скриню. На селі скрізь почали звати Романа голодрабом, ледащом. Приятелі почали одвертатися, стріваючись на вулиці. Про те, щоб хто його в гостину до себе закликав, Роман забув уже, коли це й було.

Дуже це йому було прикро. І не через те, що з тих приятелів якесь йому добро було, а так, сором, що от з усіма в товаристві був, а тепер занехаяно його. Він не знать що дав би, аби хоч трохи де добути грошей та знову привернути до себе своїх приятелів зрадливих... привернути, повеличатися трохи, щоб усім заціпило, та тоді хоч і з села.

Надто, що й обірвався вже. У нього тільки й було одежі, що на ньому. А одного разу вночі, через тин перелазячи, розідрав свого піджака. Хоч і

полатала мати, та вже не вдержиш його цілим, як почалося дратися... уже он і лікті видко... Грошей, хоч кричи, треба, а де їх візьмеш?

Це було через скільки днів після того, як вернувся Роман додому з лісу. Одного разу місячної ночі, ідучи від Левантини через тік до повітки спати, він побачив на току ворох пшениці. У його промайнула в голові думка: "Якби набрати цієї пшениці та віднести до Рябченка!"

Чого йому спав на думку цей Рябченко? От, і сам він не знає... Так чогось ізгадався.

Рябченко був такий собі чоловік у їх на селі. Він мало хазяйнував, трохи шив чоботи, а більше — подейкували люди — накладав із злодіями. Певне довести того ніхто не міг, але на селі кожне звідкись знало, що хоч він сам і не краде, дак злодійське передержує. У нього кілька разів і трус був, та не могли нічого знайти.

Отож він і згадався Романові. Цей купив би пшениці, якби однести. Звісно, воно так неначе крадіжка... а втім... яка там і крадіжка? Адже тут і його, Романове, добро. Адже й він один з трьох братів, то й йому ж належить частка. Хіба ж він винен, що батько та Денис не дають йому тієї частки? Коли не дають, то він може й сам узяти.

Таке думав Роман, лежачи в повітці, а далі встав та й пішов у клуню шукати мішка. Знайшов, прийшов до вороха та й зупинився. Чи брати, чи не брати? Ет, що буде!..

Він набрав з вороха мішок пшениці і хотів нести до Рябченка. Та ні, треба спершу попитати його.

Нишком, обережно перелазячи через тини, пройшов городами до Рябченкової хати. Там уже було погашено. У Романа забилося турботно серце, як він злегенька постукав у вікно. Ніхто не озвався. Він заторохтів дужче.

— Хто там? — почувся голос із хати.

— А вийди, дядьку, сюди!

Трохи згодом двері на двір одчинилися і крізь них просунулася кудлата голова.

—Хто це? Це ти, Романе?

— Я.

— А чого?

— Пусти в сіни,— не хочу стояти на видноті.

Розкудлана голова сховалася, і Роман увійшов у темні сіни.

— Кажи, чого треба?

— Хочеш пшениці?

Рябченко не відразу відказав. Він зрозумів, яка то має бути пшениця, але вагався, не знаючи, чи Роман його не підводить. Може, вмисне, щоб потім урядника навести? Темна постать Романова нічого не могла йому про це сказати: обличчя не видко було.

— Якої пшениці? — запитався врешті.

— З дому.

— Не брешеш?

— Чого б я став брехать?

Рябченко ще подумав і згодився:

— Добре!

— Почому даси?

Рябченко сказав півціни.

— Дешево.

— Знайди дорожче!

Роман знав, що дорожче не знайдеш, і сказав:

— Добре, зараз принесу.

— Трохи згодом, як місяць зовсім зайде!

— Та він уже заходе.

Поки Роман вернувся додому, то місяць і справді зайшов.

Цієї ночі Роман одніс до Рябченка три мішки пшениці, і в його в кишені забряжчали гроші. Тоді з упокоєм заснув.

Другого дня Денисові здалося, що пшениці в воросі наче поменшало, але потім він подумав, що, мабуть, помилився, і нікому нічого не сказав.

Роман справив собі нову черкасинову жакетку, і в його нічого не зосталося з тих грошей, що взяв за пшеницю. Мусив знову ходити до Рябченка. Цього разу на току вже не було нічого, то він набрав з комори, з засіків, добравши до замка старого ключа. З цим ключем він і потому зазирав ще до комори, але робив це обережно, щоб ніхто не помічав.

Одного разу старий Сиваш уранці лагодив двері в повітці. Було до схід сонця холодно, то вдяг кожуха. Як сонце зійшло, потепліло, скинув його та й забув у повітці. Там він і лежав увесь день.

Другого дня Роман лагодивсь іти ще в якусь економію шукати служби. Устав рано,— ще всі спали. Було холодно, а його драненьке пальтечко висіло в хаті. Спав він у повітці і побачив тоді біля дверей батькового кожуха... Удяг його.

В економії нічого не добувся: там уже знали про те, як він був сторожем у лісі.

— Ех, жисть мотузяная!..— нарікав, вертаючися додому. Сонце вже припікало, довелося скинути кожуха й нести.— І якого я чорта ноги бив? Ще кожух тягни! Піду в город та хоч продам його, щоб дурно не ходити! Ніхто ж не бачив, як я вдягав його.

Завернувсь і пішов у город. Від економії туди було верстов чотири. Швидко їх перейшов і подавсь у город просто на базар. Там жидки торгували ношеною одежею, сидячи кожен над купою свиток, кожухів, чумарок, жакеток, штанів та іншого старого дрантя, кинутого долі або на брудному рундуці. Покупців не було, самі жиди й жидівки завзято шваркотіли проміж себе. Роман підійшов до одного:

— Жиде, купи кожух! Жид подивився на кожуха:

— Скільки хочеш?

— Десятку давай!

— Оддай його своєму батькові — може, на онучі здасться.— І він кинув од себе кожух.

— А ти ж скільки даєш?

— Два.

— Нехай же твій тателе іми подавиться! Роман пішов далі, до другого жида. Але перший жид щось зацвенькав до цього.

— Ну, се такий козух, со одна смусина од другої смусини — як нас город од Одес.

— Що ти брешеш, жиде? Він іще зовсім новий, мало й ношений.

— Якби він був новий, то я б тобі за його дав десять рублів, а як він такий старий, як беззубий собака, то я тобі дам за його десять злотих.

Ледве продав добрячий кожух за три рублі. Гаразд пообідав, випив пива і пішов додому.

А дома батько вранці кинувся кожуха й згадав, що забув його в повітці. Пішов туди — нема.

"Мабуть, те ледащо вдягло",— подумав Сиваш і не став більше шукати.

Але Роман прийшов увечері без кожуха.

— Ти хіба не вдягав кожуха? — запитав його батько.

— Стану я вдягать ваші кожухи! На чорта він мені здавсь!

Кинулися тоді всі шукати, тільки Роман — ні. Не знайшовши кожуха, старий Сиваш почав лаяти Романа:

— Коли вже нічого не робить, ледащо, то хоч би вже, йдучи, двері в повітці зачинило! Мабуть, собаки затягли, а хтось потім узяв.

Роман аж розсердився:

— Що я буду за всяким доглядать та прибирать! Самі розкидають, а я одвічай!

Усі дивувались: хто б міг украсти? Нема, здається, й злодіїв поблизу, а вкрадено.

Трохи згодом Роман устругнув нову штуку. У їх у сінях висіло велике сало — пудів зо два. Двері з сіней у двір засувалися засувом. Він уночі нишком одсунув ключем засув, зліз по драбині на горище й зняв сало. Не гаючись, потяг його до Рябченка. Але той не схотів прийняти:

— Буде трус, може, й мене труситимуть, то знайдуть. Цього не хочу, це не пшениця. Заховай де-небудь, нехай перележить,— тоді візьму.

Роман пішов од нього лихий. Візьме, як перележить! Байдуже йому тоді! Тоді Роман і сам одтаска його в город та й продасть дорожче, ніж тобі. Роман уже сердитий був на Рябченка, що той дешево платив.

Одначе не нести ж сало назад. Треба десь його заховати. Де б же? Хіба в байрачку, що праворуч од дороги, як іти в город? Там є одна нора... Недавно Роман її бачив, як ходив там. І добре буде потім узяти, щоб нести на базар.

Роман пішов не вулицею, а городами, і вибрався за село. Півверсти від села до байрачка перейшов швиденько. Знайшов знайому печерку, запхав туди сало, закидав хмизом, листям сухим. Тоді мерщій вернувся додому.

Другого дня Сиваші сполошилися: сало вкрадено! Мати аж заголосила, так їй жалко було: таке сало товсте та гарне! Батько теж бідкався і ніяк не міг зрозуміти, де ті злодії беруться? Тільки Денис не

бідкався, але страшенно лютував, не казав ні слова і щось собі думав. Роман поки ще любісінько спав.

Послали Зінька покликати старосту. Прийшов староста з людьми. Подивилися на сіни, подивилися, що в їх нема сала...

— Отут і висіло? — розпитував староста.

— Отут і висіло.

— І забрано?

— А забрано ж, забрано, бодай йому руки покорчило! — кляла стара Сивашиха.

— Мабуть же, його таке забрало, що вже й заховало добре! — сказав староста.

— А мабуть! — додав хтось з людей.

— Шкода ж, коли так, і шукати! — І староста повернув, щоб уже додому йти.

Але Денис зазмагався:

— Як же то так? Таку шкоду зроблено, та й покинути, та й не шукати?

— Та де ж його шукати? — дивувався староста, бо йому не хотілося клопотатися.

Денис намігся, щоб потрушено Рябченка. Покликали врядника, пішли до Рябченка. Той страшенно розсердився, кричав, що вони не

сміють його "порочити", не дозволяв трусити і вимагав, щоб Денис заложив десять карбованців, а тоді вже й трусив. Денис такий був певний знайти в нього сало, що заложив гроші; десятьох не було, дак хоч три. Хитрий Рябченко радий був і тому.

Почали трусити. Обнишпорили хату, хліви, город —скрізь. Нічого не було. Денис сам по кілька разів перекопав усі закапелки і все ж не знайшов сала.

Рябченко радів: три карбованці зоставалися йому — несподіваний бариш. А Денис пішов додому розлютований, бо пропало сало, пропали й три карбованці. Дома він мокрим рядном напався на батька:

— Як собі хочете, тату, а я так далі жити не буду! Нащо ви потураєте Романові? Розледащів, нічого не робить, та ще й краде!

— Як то-краде? — спитався понуро батько, начува-ючися нового лиха.

— А так, що це Романове діло з салом... та, мабуть, і з кожухом.

— Як то Романове? Хіба в Романа що знайдено? — спитав батько ще похмуріше, хоч у самого тремтів голос.

— Хоч нічого не знайдено, та я знаю, що воно його рук не минуло.

—Та як же ти смієш це казати? — гримнув батько, зірвавшися з лави.

Денис глянув на його і аж перелякався: батько стояв перед їм блідий, очі палали якимсь непевним огнем, увесь аж трусився, стиснувши кулаки.

— Як ти смієш це казати на свого брата, нічого не знаючи? У нашій сім'ї зроду не було злодіїв і нема, чуєш ти! А ти сам на свою сім'ю будеш неславу пускати?!

Денис схаменувся, побачивши, яй роздратував батька.

— Та нехай і по-вашому, але нащо ж ми з жінкою будемо робить на ледацюгу? Або проженіть його, або нехай робить, або мене відділіть! Що це таке справді?! Ледащу такий потур давати! Це треба розуму рішитися.

— Мовчи ти, блазню! — знову розсердився батько.— А то я тобі такого дам, що в тебе останній твій дурний розум з голови вискочить! Еч, розумніший уже за батька зробився! І сам без тебе знаю, що треба робити, і зроблю.

Саме на цю розмову наскочив Роман.

— Слухай, Романе, що я тобі казатиму! — озвався до його батько гнівно.— Годі вже панувати! Або берись до роботи, або йди собі куди знаєш!

— То що? І піду! — відказав Роман так спокійно, мов це йому байдуже було.— Піду в город — там собі швидше службу знайду. Як розвеличались!.. Обійдемось і без вас!

Повернувся та й з хати.

Він цього сподівався, що таки Денис колись під'юдить батька вигнати його,— він певний був, що батько це говорив з направи. Ну, та не таке вже воно й лихе. Піде в город, продасть там сало... Поживе трохи, поки службу знайде... А коли й не знайде... ну, там видно буде, що робити!..

Але Денис на тому не перестав. Мав на Романа велике пересердя і за сало, і за пропащі три карбованці. Пішов до Струка та до кума Терешка Тонконоженка і розказав їм усе, що думав про Романа. Тоді втрьох заходилися його сочити: куди той не піде, то все якийсь з них на нього оком накидає, пасе. Батько ж із Зіньком нічого про це не знали, бо звелів Денис не казати їм про це.

Днів через два Роман пішов у город. Так зібрався й пішов, що сім'я й не знала про це, ні з ким і не попрощався, навіть з матір'ю. У непевних Денисових поглядах він бачив, що Денис думає за сало на його,— боявся, щоб не присочив. А тепер, пішовши нишком, думав, що вже буде і в городі, поки дома побачать, що його нема.

Але три його вороги замалим не назирці ходили за ним ці дні. І Струк таки присочив його, як він подався з дому. Зараз кинувся до Дениса.

Ще Роман тільки виходив із села, а вже вони втрьох, пробігши манівцями, сиділи біля дороги в кущах у байрачку.

Недовго й дожидалися: іде Роман та просто в байрачок. Двоє зостались там, де сиділи, а Струк поплазував обережно поміж кущами слідком за Романом. Він був стрілець, то звик по лісах до звіра підкрадатися.

Роман ішов сміло, не боячись нічого, Струк рачкував за ним здалека. Ось Роман спинився, озирнувся,— нікого не побачив. Положив долі свою торбу і почав одкидати хмиз од печерки. Поодкидав і витяг щось велике. Струк догадався, що це сало, і мерщій метнувся до своїх.

Вони заховалися на доброму місці: Романові неминуче треба було проз їх іти, бо вони сиділи аж на тому краю байрачка, що до города.

Роман вийшов з байраку на шлях, знову озирнувся туди й сюди, — нікогісінько нема. Тоді швидко пішов у город.

Троє товаришів незабаром почули його ходу... от уже й видко його: іде й щось мугиче собі під ніс. Сало на плечах.

Одним скоком вони стали круг його.

Роман спинився вражений і одну мить, з несподіванки, не знав, що робити.

— А куди це ти, Романе, сало несеш? — спитався, глузуючи, Денис.— Може, тобі пособити?

Здоровенний Романів кулак ударив Дениса по уху, що аж каганці тому засвітилися. Денис поточився, трохи не впав, а Роман тим часом, кинувши й сало, побіг шляхом.

Очманівши від кулака, Денис на мить спинився, не розуміючи, що сталося. Але зараз же побачив.'

Попереду біг Роман, а за їм, дуже близько, Струк, а трохи віддалік Терешко. Денис кинувся за ними.

Але Роман добре бігав і незабаром далеко покинув назад себе і Терешка, і Дениса. Тільки Струк гнався за ним близько, зігнувшись наперед усім своїм довгим тілом, закидаючи назад швидкі цибаті ноги.

Він розпалився. Так він колись біг за вовком підстреленим: ніколи було вдруге рушницю набити, щоб стрельнути, і він напружував усю силу, щоб наздогнати закривавленого звіра і добити з рук, розтрощивши йому голову. Так він біг і тепер, сам не розуміючи, не думаючи про те, нащо йому ловити Романа і що йому той Роман зробив. Біг і кричав інколи:

— Не втечеш!.. Задавлю!..

У нього перед очима, не перестаючи, швидко мелькали п'яти, притискалися до боків висунені назад лікті. Ці лікти все ближчі, ближчі стають... Струк виразно чує, як важко дихає втікач... почуває це дихання. Напружується з усієї сили — от-от досягне; але й Роман напружується... Та ненадовго. Одним останнім стрибком падає Струк на спину Романові, валяє його додолу. Але тую ж мить Роман вивернувся й зірвався на ноги. Струк, лежачи на шляху, вхопив його за ноги обома руками. Роман схитнувся і знову упав, і вони зчепилися проміж себе, качаючися в пилу на шляху.

— Не втечеш!.. Не втечеш!..— хрипів Струк.— Не попущу!

— Чого тобі від мене треба? Що я тобі зробив? — так саме хрипів Роман, пручаючися.— Пусти!

Враз іще двоє впало на нього, вхопило його, притисло.

— А, дак ти так! — ревів розлютований Денис.— Красти!.. Биться!.. Тікати!.. Душогуб!.. От я ж тобі покажу!..

Роман визволив праву руку і почав бити кого й по чому попадя. Його пригнітили так, що він застогнав, і скрутили йому назад руки поясом.

— Тепер тікай! — знущався Денис.— Та тільки не в город, а до волості!

Підвели його і стояли, відпочиваючи, всі четверо, задихані, знеможені, в подраній одежі, з умазаними обличчями у кров, змішану з шляховим пилом. У бійці Денисові розбито носа, а він поплямив кров'ю й інших.

—.Ходім! — смикнув Денис Романа.

— Не піду!

— Ходім, бо потягнемо, як падло!

— То й тягніть! — Роман упав на шлях. Але Денис ухопив його за вірьовку й потяг по шляху, що аж руки тому виверталися. Роман ойкнув.

— Уставай же, бо ще гірше буде!

Роман устав. Пішли до села. На дорозі забрали покинуте сало. Терешко йшов з ним попереду, а далі Роман, а за ним Струк із Денисом, держачи його за кінець пояса, що зв'язував руки. Мовчали всі.

Так увійшли в село.

— Куди ж ти? — спитав Струк.

— У волость,— одказав Денис.

— А може б, до батька його? Нехай повчить! — порадив Терешко.

— Такий, що повчить! — сказав Денис.— У волость!

Повернули до волості. Здивовані люди спинялися, поглядаючи на цю чудну, незвичайну процесію, і не могли нічого зрозуміти. Дехто підходив і питався, але ті, поспішаючи, йшли далі.

Увесь час Роман мовчав. Але як уже підійшли до волосного рундучка і він ступив на нього ногою — тоді повернувся до Дениса:

— У, ірод! — І плюнув йому межи очі. Денис рвонувся був до нього, але зараз же спинився.

— Постривай, побачимо, що в холодній заспіваєш! — утерся, і всі вкупі вступили до волості.

Там були писар, старшина, врядник. Вони аж нестямилися з того дива, що побачили. А Денис, незважаючи на те, почав оповідати, що ось вони піймали злодія з салом, і вимагав, щоб написано протокола і посаджено злодія в холодну. Говорив так, мовби це не про брата, а про когось зовсім йому не відомого й чужого.

— Що ти, Денисе? Бога ти не боїшся, людей не страмишся! Брата?!. — дорікав йому старшина.

— А хоч і брат, та коли таке ледащо...

Тоді озвався Роман: вони на його напали, калічили, нівечили його!.. Денис завсігди пеклом на нього дихав... І тепер хоче занапастити. Зовуть його злодієм! А почому вони знають, як у Романа те сало опинилося? Може, йому батько сам його дав.

Волосні з урядником не знали, що їм робити, їм було жалко Романа і гидко Дениса слухати, а проте все, ж це було злодійство. Допоміг писар:

— По закону так: коли б син у батька що і взяв, а як батько простить, то й суду нема ніякого.

— Це правда, так! — додав урядник.

— А коли так, дак що тут казати? — озвався старшина.— Це не наше діло, а батькове. Сторож, розв'яжи його!

Сторож укупі з Струком розв'язали бідолаху. Струк тепер уже зовсім прохолов і сам на себе гнівний був, що в таке встряв. І Терешкові було ніяково.

— Ми всі тут діло бачили й чули; коли що треба буде, то всі будемо свідками, а протоколу нема на що списувати! — рішив старшина.— Ідіть собі з богом!

— Спасибі вам, господин старшина! — подякував Роман і зараз вийшов з волості.

Понурившись, вийшли за їм Струк і Терешко, а позад усіх Денис.

Денис гнівався на волосних. Голова в його боліла, закривавлене обличчя розпухло і щохвилини нагадувало про Романа.

Як він увійшов у свою хату, то там були всі дома.

Зінько аж з місця зірвався, побачивши Дениса:

— Денисе! Що це тобі?

Не відмовляючи йому, Денис промовив просто до батька:

— Ото ж ваш синочок наробив.

— Хто? Роман? — спитав батько.— Знову билися? З чого ж це?

— Аз того, що ми — кум Терешко, Струк та я — піймали його з салом у байраці.

У старого Сиваша затремтіли руки.

— Та й били його?

— Або він нас бив, поки йому руки назад скрутили.

— Нащо ж ви йому руки крутили?

— Щоб у волость одвести. Шкода тільки, що старшина не схотів у холодну посадити.

— І ти вів його зв'язаного... через село в волость?

— А то ж би ніс чи віз на собі?

І відразу всі очі повернулися до старого батька. Він устав білий, увесь тремтячи, як лист під вітром, і звів угору проти Дениса руку.

У —хаті зробилось так тихо, мов усі перестали й дихати.

— Бодай же ти довіку був...

Але слово прокльону спинилося на устах у безщасного батька, і він, як стояв, упав на стіл головою і заплакав старими, тяжкими, як камінь, як огонь, пекучими сльозами.

— Так мене зганьбив!.. Увесь рід наш чесний так зганьбив!.. Брата не пожалів!.. Хоч би мене, старого, пожалів!.. Мою стару голову таким соромом, такою гакьбою покрив!..

І ні слова більше. Тільки чути було, як мати хлипала, стоячи в кутку біля дверей. По Зіньковому обличчю котилися сльози...

Частина друга

СЕРЕД НОВОГО ТОВАРИСТВА

Вийшовши Роман з волості, повернув знов у город.

Ще ніколи він не був такий лютий на брата й на селян, як тепер.

Йому, бувши вже не простим мужиком, зазнати такої ганьби, такого сорома перед цілим селом!

І все через його, через цього клятого Дениса! Якби він його зараз отут, серед шляху, стрів — задавив би його, розтоптав би, як гадину!

Та гарні й батько з Зіньком, потураючи такому хамлетові, як Денис. Вони могли б одділити його, Романа, дати йому що треба,— він би пішов од них, і нічого б тоді не було.

А тепер!..

Та всі вони, всі йому за шкуру сала залили!..і Всі ці мужлаї кляті!

Він повернувся до села, що вже поринало в долині, визираючи з-за горба солом'яними покрівельками, з білими димарями, розкиданими серед ясно-зелених куп густих верб і темного листу садків. Зняв кулак угору, і крізь затиснені зуби вилетів якийсь півзвірячий згук лютості й зненависті! Повернувся і пішов швидко-швидко.

Довго йшов, поки хоч трохи втихомирилося серце і міг думати і про щось інше.

Що саме він зараз робитиме в городі?

У кишені в його бряжчало трохи грошей,— зосталось од попередніх крадіжок,— але їх не могло стати надовго.

Ет! Там видно буде! Стукатиме скрізь,— десь та відчиниться.

Але як він увійшов у город і проходив вузькою вулицею, поглядаючи на невеличкі одноповерхові будиночки, пооббивані дошками і помазані сірою фарбою, то не знав, у які саме двері має почати стукати. Всі були однаково непривітні, однаково замкнені від кожного чужого.

І так ішов усе далі, аж поки дійшов до невеликого базару, засміченого, захаращеного шопами й рундучками, обставленого великими й малими бакаліями та крамницями. Ці бакалії й крамниці надихнули йому думку: а що, якби туди в прикажчики?

Недовго думав і зайшов зараз же у велику бакалію. Там було кілька покупців, і крамарчуки метушились, поспішаючися все подати, не барившн покупця. Один підбіг і дуже ввічливо озвався до Романа:

— А вам что угодно?

— Та мені хазяїна.

Обличчя в крамарчука зараз одмінилося, скоро виявилось, що це не покупець. Він недбало кивнув рукою на високого худого чоловіка, що стояв за касою:

— Он!

Роман підійшов до хазяїна, поздоровкався.

— А що скажете?

Роман почав був казати, але ще й не доказав усього, а вже хазяїн замахав руками:

— Не нужно! Не нужно! У нас усі прикажчики єсть.

Роман вийшов з цієї крамниці і подався у другу. В другій хазяїн спитав:

— А рекомендації єсть? Цього в Романа не було.

— А по какой часті ви служили? Роман одказав, що швейцаром.

— Та ні, по торговой часті... чи в бакалейной, чи в мануфактурі?

— Та я по торговой савсьом не служил.

— Е, дак ви нам не підходите,— відказав хазяїн і одвернувся у другий бік.

Роман вийшов знову без нічого. Але він уже наважився походити сьогодні по крамницях і почав заходити в кожну підхожу по черзі. Здебільшого ніде не треба було прикажчика, а як часом і не відсилано його відразу, то зараз же виявлялося, що він торговлі не знає, і після цього вже годі й говорити. Обійшовши так десятків трохи не зо два крамниць, Роман побачив, що тут йому нема чого сподіватися. Треба було це облишити.

Почувся на втому й голод. Купив на базарі хліба, тут же сів на рундучку їсти. Базар був порожній, бо було вже пізно і день не базарний. Коли-не-коли тільки перейде засміченим майданом який чоловік, але ніхто не займав Романа. Міг їсти як хотів помалу і думати скільки хотів.

Думав усе про одно. Завтра піде по палатах тощо: чи не треба там сторожа. Не дуже до вподоби Романові було те сторожування, та вже ліпше це, ніж нічого. Пішов би й сьогодні, та пізно: з усіх палат члени вже порозходилися. Щоб так-сяк добути день до вечора, походив по городських бульварах, почитав на стовпах афіші та інші оповістки та розпитався, де тут є "ночліжний дом". Скоро почало вечоріти, пішов у той "дом" ночувати за три копійки.

Не сподобалось йому там. Велика світлиця була така нечиста й темна, що ліпше було б її темницею звати. На стінках колись були шпалери, але це було дуже давно, бо тепер од них позоставалися тільки де-не-де великі й малі клапті. Обдерті стіни були такі занехаяні,

обпльовані, помазані роздавленими блощицями, що Романові гидко було на їх дивитися. Чорні, затоптані грязею помости попрогнивали. У вікнах найнижчих шибок зовсім не було: їх так часто бито, що хазяїн позатулював там дощечками. По всій хаті стояли широкі ослони з дерев’яними приголовачами — і серед хати, й попід стінами. Котрі були порожні, а на котрих, на якомусь дранті, сиділи або лежали люди. Під чорною від сажі стелею висіла поганенька лампа і ледве освічувала тьмяним світом цей притулок людського вбозтва.-

Роман обібрав собі порожній ослін під стіною в кутку.

Скинув пальто, пославсь і мовчки ліг. Ще було рано спати, і він, лежачи, почав роздивлятися, серед яке товариство потрапив. Були старі, зовсім сиві діди, були здорові, дужі люди і хлопці років шістнадцяти-сімнадцяти. Простої сільської одежі було мало,— більше всяке городянське вбрання. Які сиділи або лежали самі собі, а які купками, розмовляючи,— певне, знайомі. Он недалечке троє лагодяться вечеряти: порозкладали перед себе на якійсь ганчірці порізаний хліб і ковбасу, а один зручно вибиває з пляшечки затичку, вдаривши дном пляшки об долоню. Притуляє пляшку до губів, і Романові чуть, як булькає горілка. Надпивши трохи, передає другому... Романові починає страшно хотітися випити чарку горілки і закусити отією ковбасою.

— Ти чого тут? — зненацька гримнув над їм страшний басюра.

Роман глянув і побачив, що біля нього стоїть здоровенний чолов'яга, убраний у широке й довге літнє пальто, руде, заяложене й обдерте. На голові пом'ятий чорний бриль. Здорова пика з бородою.

— Ти чого тут ліг? — знову зикнув новий гість.

— Того, що тут место било,— відказав Роман.

— Ах ти, болван неучений, стультусяка халдейський! Хіба ти не знаєш, що це моє місто, га?

— А скудова ж би я знал? — сказав Роман, нехотя встаючи.— Я сьогодні тут у первой раз.

— "У первой раз"! — перекривив здоровило.— Тебе нечиста мати принесе, мабуть, сюди ще мільйон разів, то знай, що на це місто в мене давность земська, понімаєш? Я тут ночую, я, Патрокл Хвигуровський!

— Що це там уже бурса розвоювалася? — озвався хтось із другого кутка хати.

— Сердиться! — додав другий.

— Цитьте, ви, суси тупорилі! До сих пор не можете розшелепать того, де бурса, а де семинарія! Бурса!..

— Ну, ти вже, Хвигура! — одказав перший голос.

— Да, Хвигура. А знаєш, ти, азінус клапоухий,що значить хвигура? Вид, образ, все одно що образець! ГІонімаєш ти: образець, примір для вас усіх, сервуси ви черв'яковські!

Регіт покрив слова Патрокла Хвигуровського. А він, незважаючи на те, почав моститися на своєму ослоні, бо Роман перейшов на інший. Тепер уже Роман роздивився на нього дужче. Здоровенна голова з русявим кудлатим волоссям, з розкуйовдженою бородою. Обличчя з товстим носом, одутле і червоне від випитої горілки, але зовсім не лихе. Роман іще й далі роздивлявся б на його, але новий гість хотів спати, бо в його добре гуло в голові: умостившись, ліг, повернувся до стіни і незабаром захріп так, що один сонний аж жахнувся.

А Роман довго не міг заснути,— то від думок, то від усякої погані, що за ніч скусала його геть чисто все тіло. Заснувши, спав погано і зараз же прокинувся, скоро ночліжани заворушилися в хаті. Поспішився вмитися і вийти на вулицю.

Було ще рано куди-небудь іти за ділом. Роман пішов на базар ізнову, купив собі снідання й попоїв. Проба-вившись годин до десятьох, пішов "по палатах".

Тут уже рекомендацій не треба було: досить, що він солдат, бо сторожів же й беруть найбільше з колишніх солдатів. Та, на лихо, в маленькому губернському городі небагато було тих "палат", а які й були, то скрізь уже народу повно й без Романа.

Він виходив увесь день і вернувся ввечері до нічліжного без ніякої поки надії на службу.

В нічліжному були й нові гості, і ті, що їх Роман бачив учора; тільки не було Патрокла Хвигуровського. Роман подався на своє вчорашнє місце і зараз же ліг утомлений.

До нього підійшов парубок — високий, безвусий, у старенькому піджачку та в полатаних на колінах штанях. Обличчя зовсім молоде, але якесь невиспане, брезкле, з великим синцем під оком.

— А що, земляк, нетутешній? — запитав.

— Нє.

— А скудова?

— З Дибльов.

— А! Чи не служби шукаєш?

— Та служби.

— Ну-ну!.. Етого іщо попошукаєш!

— Разлі трудно?

— А то не? Я сам уже з місяць шукаю... Витратився, ободравсь увесь...

Вони розбалакалися. Роман розказав парубкові про свої городянські пригоди, а той і собі оповідав, що він там та там бував, прохав, та ніде роботи нема,— хоч пропадай з голоду! От сьогодні він ще й не їв нічого.

— Чи нема в тебе, земляк, хоч гривеника? Позич, пожалуста! Зароблю — оддам. А то так воно — не євши...

Роман і сам був голодний...

— А гдє б тут можна купить чого закусить? — спитав.

— Можна! І закусить, і випить! — відказав парубок.— Давай збігаю!

Роман вийняв четвертака, щоб той купив на двадцять копійок їжі, а п'ятака здачі приніс. Парубок метнувся швидко, але довгенько проходив. Приніс оселедець і булку, але без здачі.

— А п'ятака,— прости, земляк! — і сам не знаю как — випустил з рук... отут у дворі. Шукал-шукал — темно, не найдеш. Нехай уже завтра пошукаю.

— Та вже пущай,— сказав Роман, але йому чогось здалося, що від парубка не пахло попереду горілкою і що його п'ятак лежить тепер не на дворі, а в шухляді в монополії.

Порізали на шматки оселедець, розділили надвоє булку й почали їсти.

— О дикі неуки! — озвався біля них, підійшовши несподівано, Патрокл Хвигуровський.— їдять оселедець, не пивши попереду! Ще в древніх хвилозопів сказано, що риба любить воду. І коли не можеш дать їй води, то дай їй хоч водки.

Його здорова лапища простяглася між два їдці, ухопила шматок оселедця і вкинула його в величезний рот. Простяглася знову, вломила половину парубкової булки і послала її слідком за оселедцем.

— А сами ж зачим їсте, когда водки не пили? — запротестував невдоволений з таких заходів парубок.

— Дурень єси! — одказав Патрокл, чвякаючи на всю хату.— Водка вже там єсть, і через те нехай ця твар іде в мою горлянку.

І знову шматок оселедця зник за густою щетиною його рудих вусів.

— Не гнівайся, земляче,— озвався до Романа,— що так, не питаючи, беру: довлієть-бо пища алчущему оної. І коли ти цього сервуса черв'яковського і неклю-чимого годуєш такими смашними оселедцями, то вже мені й бог велів.

— Садіться! — одказав Роман.

Патрокл сів на ослін і моргнув на парубка:

— Моторний хлопець! Уже й лапав на свого!

— Как там напав! — одказав сердито парубок.— Позичил у його грошей, пойшол та й купил.

— Ну, ну, знаєм! — припинив його Патрокл.— Позичив, бо роботи нема, витратився... А скільки згубив?.. Він постоянно роботи шукає і губить чужі гроші — до себе в кишеню,— сказав він уже до Романа.— Багато твоїх загубив?

— П'ятака,— відказав Роман.

— П'ятака? Дурак, що губив такий пустяк! То — так він і по карбованцю губив. Одначе треба поспішатися, а то цей каніс ненажерливий сам усе похапа.— І він знов укинув собі в рот шматок оселедця й булки.— Ех, чорт його зна! Все-таки треба рибі води! Лукаш! Получай три злоти: пляшечка й закусочка! Загубиш хоч одну копійку — не дам ні крихотки, ще й шию наб'ю!

Лукаш зник, але вернувся тепер дуже швидко, несучи кусок ковбаси, хліб і горілку. Почали випивати й їсти. Розбалакались із Патроклом, і Роман мусив і йому розказати про свої ходінки й шуканину.

— Жалію, амікус, тебе. Но не рюмсай і возвеселись: терплять і кращі за тебе. Глянь на мене! Кончив два класи семінарії, греки й латини читав і думав ученістю превище всіх превознестись і — пропав!

— Чого ж ви пропали? — спитав Роман.

— Чого?.. Чув ти моє ім'я?

— Чув...

— Ну, то через його.

— Та каким же образом?

— А таким... Того, що ім'я геройське.

— Как — ім'я геройське?

— Ти цього понять не можеш. Герой був такий... Патрокл: і Трою воював, і багато совершив діл славних... Так і я, іменем його названий, повсєгда був прихильний до геройських діл.

— І совершали?

— Стультус!.. З Вакхом у компанії побив морду єзуїтові інспекторові і за те поневіряюся й досі. І уше-лепкався в цю бездну гнусності, де кишать тварі, подобні сій, богам зненависній, мармизі! — І він штрикнув пальцем просто в пику Лукашеві.— По не розквасюй губи, бо то подла манера. Як зазнаєш усього і не знайдеш нічого, і схочеш уже наплювать на цей город — приходь до мене, і Патрокл Хвигуровський дасть тобі достойную тебе роботу.

Роман глянув неймовірно на обідрану постать Пат-рокла Хвигуровського і подумав собі, що ледве чи можна чого від нього сподіватися. Той зрозумів його погляд:

— О азінус клапоухий і Хома невірний! Не витріщай своїх сліпаків на мою костюміровку, а дивись на мої діла, і будеш подобен мені і не пропадеш з голоду!

Поки, одначе, діла героя з поганою костюміровкою обмежились на тому, що він найбільше за всіх порався коло чарки й закуски, прибрав геть чисто все, що міг прибрати, а потім захріп по-вчорашньому на своєму ослоні з "земською давностю".

Три дні ще ходив Роман та шукав собі служби, а на четвертий зостався з п'ятаком у кишені. Ще одно можна було йому зробити: стати на базарі.

Щодня на одному звичайному місці на базарі стояла купка людей. Всі виглядали заробітку. Сільські парубки і дівчата, поприходивши в город шукати наймів, стояли поруч з городянськими куховарками й покоївками, що, покидавши старих хазяїнів, дожидалися нових. Кілька старіших людей з сокирами за поясами — це були дроворуби. Тут же стояли й міські обідранці з таких нічліжних домів, як отой, що в йому Роман ночував. Ці й собі виглядали, але вже не наймів,— хто ж би їх наймав? — тільки поденного або хоч на один раз якого заробітку. Сільські дівочі вбрання з ясними зеленими, синіми, червоними кольорами, парубочі свити, чумарки, шапки й брилі мішалися з обдертими лахманами нечепурної, загидженої городянської одежі. Уся ця купка товклась серед базарових яток на засміченому, закиданому недоїдками і всякими покидьками майданчику,— люди стояли, сиділи, часом лежали на порожніх рундуках. Дівчата цокотіли проміж себе завзято, парубки поштурхували дівчат, а ті верещали голосно й весело. Городянські куховарки та покоївки у кохтах та в пальтах тримались трохи осторонь і проміж себе судили й лаяли на всі заставки хазяйок та навчали одна одну (а часом і сільських дівчат), як треба поводитися з хазяйками, щоб не давати їм волі, як прикидати більшу ціну до того, що купуєш на базарі... Було голосно й весело: кому й не щастило, то соромився перед людьми сум виявляти. Але все ж часом було чути смутне нарікання на нещасливу долю, шо й роботи нема, й їсти нічого, і нездужає... Бліді й змарнілі обличчя траплялися серед цього натовпу часто. Обідранці часом і собі встрявали до гуртової розмови, але більше стояли самі собі; часом вони приносили пляшечку "монополькн" .і зараз же, на якому рундучку, а то й навстоячки, випивали її, закушуючи гнилою ковбасою або смердючим оселедцем. Іноді підходила до дівчат і куховарок яка панія або й пан — вибирали собі підхожу і починали з нею вмовлятися; якщо єднали, то вели з собою. Тоді ті, що позоставалися, лаяли панію чи пана, казали, що вони й сліпі, й дурні, бо взяли найпоганішу, а не взяли ні одної з них. Часом приходив наймати

дроворуба — пиляти й колоти дрова, а хто кликав і обідранців — найбільш переносити щось важке. Дроворуби стояли тут щодня. Обідранці — теж щодня, хіба що ходили часом по базару, доглядаючи, щоб панії та куховарки добре ховали гроші: котра не робила цього, тую карали, бо зараз ті гроші потрапляли до рук обідранцеві, і вже тоді кільки день не видко було його на точку. Всі інші стояли — поки хто найме; а з сільськими бувало й так, що як докучить стояти ненайнятому, то й піде воно собі знову додому.

Серед цієї купки мусив стати й Роман. Тепер уже він думав про те, щоб поки знайти собі хоч поденний заробіток, бо йому не було чого їсти. Але доля була до нього неласкава: він простояв увесь перший день до вечора і не вистояв нічого.

П'ятака проїв,— не було з чим іти й до нічліжного. Роман думав, думав і пішов у великий міський сад.

— Засну десь у кущах! — гадав собі-— Поки ще не холодно.— Вишукуючи в саду лілшого, затишнішого місця, натрапив на чималу будівлю, що стояла там серед прочищеного майданчика. Зроблена з шальовок, в однім місці зовсім не було стіни — самі поручата. Роман перескочив через їх і пішов усередині по помосту. Силкувався йти тихо, щоб не почув сторож садовий. Ішов у темряві і відразу почув, що падає вниз.

Упав, але більше злякався з несподіванки, ніж забився. Встав, почав мацати руками. Був у якомусь дощаному коридорі неглибокому. Виліз із його легко і пішов обережно далі. Дійшов до якихось дверей і відчинив їх. Засвітив сірника: невеличка дощана комірчина, мов хижка, попід стінами лави.

Зважився тут заночувати. Ліг на лаву, положивши шапку в голови.

Уночі кільки разів прокидався, не розуміючи, де він. Тільки вставши вранці, побачив повидному, що це був літній театр, покинутий уже тепер, порожній, старий і обдертий. Мусив бути йому притулком і надалі на той час, коли не буде грошей, щоб ночувати деінде.

Сьогодні він продав за три рублі своє пальто. Осінь тільки почалась і була суха й тепла,— можна поки було й без нього прожити, а далі... що буде! За карбованця купив сокиру і вийшов на базар... Його зараз же взято колоти дрова. Роман дуже зрадів цій роботі. Але поки він наколов купу дров та заробив півкарбованця, то в нього так заболіли крижі й руки, що він кляв свою роботу всякими словами. Ввечері пішов у нічліжний, стрів там Лукаша і з горя проїв і пропив з ним увесь свій заробіток.

Щодня Роман стояв на точку, та не щодня його брано. В який день не було заробітку, Роман жив з тих грошей, що зосталися йому від пальта. Це діялося тижнів зо два, аж поки знову так сталося, що в Романа не було й трьох копійок заплатити за ніч у нічліжному.

"Доробився!" — гірко нарікав на свою долю Роман, ідучи ночувати знов у той садовий театр. Тепер це було не так добре, як попереду, бо вже пішли дощі і зробилося враз дуже холодно. Роман страшно намерзся, стоячи на базарі, і був голодний. Він увесь трусився.

Дотягся до театру, переліз через поручата і пішов у свій закамарок. Ідучи темною сценою, він спіткнувся на щось і трохи не впав.

— Який тут стультусяка собачий ходить та людей колошкає? — несподівано гримнуло з темряви.

Роман пізнав голос Патрокла Хвигуровського: це він на нього спіткнувся.

— Се я, Роман,— одповів.

— Який Роман, азінус?

— Та тот, що з вами в ночлежному ночував.— Увесь цей час їм не доводилося стріватися.

— А чого ж ти тут?

— Та должно того, що нєту на ночлежний деньог.

— Резон, хоч ти й болван!

— А чого .ж я болван?

— А того, що повинен тут ночувать.

— Та й ви ж тут ночуєте.

— Я — інша річ. Я, братку, так собі... ще вдень сюди зайшов, а був трошки випивши... та як ліг — та й досі!.. Ну, а все-таки я це місто, правда, знаю добре... Дак це вже ніч?

— Ніч.

— А чого ж ти зубами ухналі куєш?

— Бо холодно.

— Холодно? Ну, сідай біля мене та погрійся! Чого стоїш? Сідай! За це платити не доведеться.

І він у темряві піймав його за руку й потяг униз. Роман сів біля нього.

— Еге, та ти, парубче, без пальта!

— Атож...

— А де ж воно?

— Загуло.

— Ну, й ти ж скоро загудеш.

— Куди ж я буду густи?

— К чортовому батькові в зуби! Пропадеш без одежі.

— Продал... топор нужно било купить... Що ж мінє було делать?

— Клапоухий азінус! Попитайся мене, то я скажу, що тобі треба робить.

— Говоріть!

— Я тебе поведу до добрих людей.

— Ведіть!

— Там, поки що, получиш кватиру й харч. Заплатиш згодя, як будуть гроші.

— Хароша штука, спасибі вам!

— Не кажи — хароша, поки не з'їв! Як будеш розумний, то матимеш і роботу.

— Какую?

— Кращу за ту, яку робиш.Тоді знатимеш.

— Пущай і так!

— Тільки одно...

— А що такое?

— Чи зостанешся там, чи ні, чи візьмеш роботу, чи ні, а що побачиш, про те мовчи!

— Ето можно.

— Заприсягнись!

— Пущай мене хрест побйоть і сира земля не прийметь, єжелі кому скажу.

— Добре! А коли зламаєш присягу, то я тобі зламаю шию... І під землею знайду. Ціла голова не буде. Цього не забудь!

— Не забуду.

— Гайда.

II

Довго йшли через увесь город, аж поки прийшли до якоїсь темної і грязької вулиці. Перейшли її всю. Наприкінці вулиця відразу падала вниз і звертала в якийсь яр. По обидва боки яру, попід глиняними кручами, блимали маленькими вікнами невеличкі хатки. Ліхтарів не було,— тільки й світу на вулиці, що з тих віконечок. Ноги грузли в глині, розмоченій

дощами. Роман уже набрав у свої драні чоботи стільки води, що всі ноги були мокрі.

— Іди сюди попід тином,— сказав Патрокл,— бо тут та-ка халдейська калюжа.

І справді, всю вулицю залила величезна калюжа. Це було найнижче місце в яру, і вода стікала сюди з усіх високостів.

З бідою, чіпляючися за хворостяний тин, просунулись повз калюжу.

— Ну й грязюка! — жалівся Роман.

— Ще й лучче: як упадеш, то не заб'єшся.

— Та куди ж ми зайшли?

— У Рівчаки!

— Какії рівчаки?

— Так зветься... Іди за мною!

Він завернув до двору. Одчинив хвіртку, впустив Романа і по-хазяйському зачинив за їм. У дворі хата, здається, гонтом крита, праворуч — якісь шопи, чи що.

Загарчав у темряві собака.

— Цить, Хамло, цить! Се я. Здоровенний пес, пізнавши Патрокла, почав лащитися до нього.

— Що? Хіба давно не бачив мене? На вже, на! Витяг щось із кишені і дав Хамлові.

— Добрий каніс! Гарний собацюра!.. Ну тебе к чорту! Хвостом усю пику заляпав.

Підійшли до хати, і Патрокл загрюкав у засунені двері.

Чути було, як хтось вийшов з хати, і чоловічий голос озвався у сінях:

— Хто там?

— Одчиняй, то й побачиш!

— Патрокл Степанович? — запитав стиха голос.

— Атож.

Хазяїн упустив гостей і зараз же знову засунув двері. Увійшли в хату. Це була звичайна міщанська світлиця: велике ліжко праворуч під стіною, ліворуч стіл, а круг його прості дерев'яні, помазані рудою фарбою, стільці; ближче до дверей — праворуч піч, ліворуч — шафа. Стіни обліплено поганенькими, нечистими вже шпалерами; на стінах три малюнки без рамців, прибиті просто гвіздочками: копієчні базарові ляпанці, всі помазані мушиними слідами. Якась жінка, мабуть, хазяйка, бліда й худа, клала спати дитину в колиску, а за столом сидів Лукаш.

Поздоровкались і посідали.

Тим часом увійшов з сіней хазяїн. Не такий здоровий, як Патрокл, але кремезний і дужий, з великою блискучою чорною бородою, з дужим закандзюбленим носом. Блиснув на Романа гострими холодними очима.

— Чого ти так на його дивишся? — спитав Патрокл.— Оце тобі привів чоловіка. Ходить без роботи. Коли зараз нема в нас діла — треба дать йому кватирю й харч.

— А талалая з білих берез не буде випускать?

— Каже, що припне.

— Хай ночує.

— От і гаразд! А тепер знаєш що, Яроше? І він голодний, та й я, як вечір побачив, то розласувався на вечерю.

— Ану, Варко, давай там що єсть! — звелів Ярош господині.— Ми ще й самі не вечеряли.

Жінка, мовчазна і якась дивна, почала готувати вечерю. Хазяїн вийшов у сіни, а за їм слідком Патрокл, і довго щось там балакали, тоді вернулися вдвох.

— Ану, сідаймо! — покликав хазяїн. Гості посідали за стіл, а він тим часом витяг з шафи пляшку з горілкою.

— От чудесна штука, що й аква віта є! — зрадів Патрокл.— Мабуть, ти знав, що я змерз?

— А, должно, ти й не пив би, когда б не змерз? — шуткував Ярош.

— Та... Мене покійний батько завсігди навчав: чарка — ворог твій! А я ворога де не побачу, там і стребляю: не люблю ворогів.

—— Варко! А ти ж чого не садишся? — озвався Ярош до жінки.

— Не хочу.

— Знов завередувала? Іди й садись!

Жінка мовчки сіла за стіл і почала нехотя їсти, ні на кого не дивлячись. Чоловік позирав кілька разів на неї спідлоба, але нічого не казав.

Роман мало говорив, більше слухав, силкувався зрозуміти, до яких людей він потрапив. Але ні обстановка в світлиці, ні звичайна міщанська одежа у хазяїв, ні розмови — все про щось невідоме Романові — не казали йому нічого.

Повечерявши, зараз полягали спати: хазяї на ліжкові, гостям послали долі рядно, а під голови дали подушки.

Другого дня, як Роман прокинувся, то в хаті нікого не було, тільки він та Патрокл спав. Але в сінях чути було розмову. Жіночий голос казав:

— Знов уловили грішну душу, як нечисті в пекло!

— Цить! Не твоє дєло! — відказав чоловічий голос.

— Бодай би вам стільки кар було на тому світі, скільки ви людей занапастили!

— Варко, кажу тобі — цить! Давно в тебе ребра тріщали?

— Покарав мене бог таким чоловіком!

— Ти таки добалакаєшся!

Погроза злякала жінку, і вона змовкла. В хату ввійшов хазяїн.

Роман заплющив очі, мов спить.

— Ге! Час уставати! — прокинувся Патрокл.— Ану лиш, братіку, вставай! — штовхнув він Романа в бік.

Повставали. Жінка внесла з сіней самовар. Посідали пити чай.

—— Ну, дак хочеш до нас у кунпанію пристати? — спитав Романа Патрокл.

— Почему нет — аби добра кунпанія.

— Добра! Комерческа, — сказав Ярош.

— А какая комерція?

— Кінська.

— Каким образом?

— А таким,— вияснив Ярош,— лошадей дешево купляєм, а дорого продаєм.

— А порадошно заробляєте?

— Та вже ж не без бариша.

—— А где ж ви купляєте?

— Разві по селах мало коней?

Роман не розумів.

— Ти, Яроше, погано йому розказуєш,— перепинив Патрокл,— бо в тебе чортма елоквенції. Слухай, парубче! Знаєш, як коні найдешевше купувать?

— А как?

— Так, щоб за їх зовсім не платить.

— Каким образом?

— А таким: як стемніє, то зайти в гості до якого багатого стультуса мужика. По-твоєму — треба поторгуваться з мужиком, а по-моєму — зовсім того не треба, бо він дуже дорого буде править. А я нищечком повітку відчинив, та на коня сів, та й гайда в степ... то так найдешевше обійдеться.

Тепер уже Роман зрозумів.

— А чого, парубче, замовк? Може, вови та хохи боїшся?

— Нє, я вови, положим, не боюсь, а так...

— Дак вави?

— І вави не боюсь.

— Дак грішки, чи що? Роман мовчав.

— Болван, белбас і стультус! — гримнув Патрокл.— Що то гріх? Як хто заповідь ламає божу. Що заповідь велить? Поділись з ближнім твоїм! Діляться багачі? Одвічай! Діляться багачі з нами?

— Нє...

— Ото ж вони роблять гріх, бо ламають заповідь. А ми, як возьмемо в багача коні, то що зробимо?

— Та шо ж? Украдем!

— Азінус клапоухий! Ми поділимо з ближніми багачевими добро його,— а цього хоче заповідь. Значить, він її ламає, а ми направляемо. Розібрав?

— Та нащот цього разобрал, а тольки...

— Ну шо "тольки"? Ти не толькай, а слухай розумних людей! Жив ти на селі? Жив. Шо з тобою батько й брати зробили? Цілували-милували тебе? Ні, побили мордяку та й випхали без нічого. А де ж твоє добро, шо ти в гурті з ними заробив? Братик ріднесенький украв! Що тут треба зробить? Узять їх добро та й поділить так, щоб і тобі зосталося.

— А почему ж у заповідях написано: "Не укради"?

— Шо ти мені заповідями очі вибиваєш? Ігнорантус мізер, або неук малоумний! Я їх лучче за тебе знаю. А як вовк у тебе теля вкраде, то ти не прийдеш та не вб'єш вовка, не віднімеш у його теля? Не укради у чесного, а в злодія своє одбери! А ти глянь: старшина і староста гарбають обчеські гроші — злодії! Мужики цуплять панський ліс — злодії! Пани хапають казьонні гроші — злодії! Шинкар обдурює тебе в шинку — злодій! Брати замотали братову частку — злодії! Усі промишляють, як хто втне. Ти тепер он з голоду пухнеш, а вони там собі горілочку попивають, аж облизуються, та пундики-мундики тріскають, та з Романа сміються,— аж черево догори дметься,— що такого дурня халдейського, таку лемішку грецеську знайшли, шо не вміє свого добра в їх вирвати. Піди лиш, позивайся з їми! Випозиваєш?

— Чорта випозиваєш!

— Дак не будь же роззявлякою, а піди та й візьми сам.

— Та, конешно, то моя часть, ту можна взять... А так, хто й зна в кого, то ето вже...— вагався Роман.

— О сервус малоголовий! Ти хіба ж не бачиш, що всі так роблять, як твої брати, то всі й крадуни. А в крадуна не гріх і забрать. Нема правди в світі, а єсть сама хапанина: хто швидше, хто більше вхопить! І хто вхопить — той багач, хто не вхопить — той харпак! У старовину лучче було: прийшов грек, розбив Трою та й каже: я герой, бо Трою спалив, троянців побив, а добро їх пограбував. А тепер кожен слебезує: я по правді і по закону! А один з одного по три шкури деруть!.. Ї ти людей?

— Ні...

— Брешеш! У старовину всі люди людей їли, а тепер усі брешуть, шо ні. Неправда: тріскають так один одного, шо аж за ушима лящить! Бо homo homini lupus est!

І Патрокл грюкнув з усієї сили по столу, аж дитина жахнулася й заплакала в колисці і все на столі задзвеніло, а очі в нього спалахнули злим огнем.

Помовчав трохи, похилившися, заспокоївся, а тоді знов озвався до Романа:

— Ну, та нехай! Ми вже тебе на чужих не займатимем, а от давай поділимо тебе з братами та з батьком.

— Каким образом?

— Та так! Адже сам казав, що в твого батька троє добрих коней. Дак ми поділимо тії коні так, що твою частку з їх тобі віддамо. Якщо добрі коні, то можна й добрі гроші взяти.

Роман мовчав. У нього в голові куйовдилися всякі думки, але він ще й сам собі боявся їх виявляти. Він нічого не відказав Патроклові і пішов з хати. Йому не сиділося: треба було кудись іти, самому подумати.

Зоставишся Патрокл з Ярошем самі в хаті, спершу дожидали Романа, що він знов увійде, але згодом побачили, що він кудись подався з двору.

— Ой,— сказав Ярош,— чи не подложить нам свині отой кавалер?

— Ні черта! — відказав Патрокл.

— А єслі в поліцію?..

— Ну, то й шо він там скаже? Шо ми підмовляли його коні красти? А свідки де?

— Та так...

— Хіба поліція не знає, що ти вмієш верхи їздить? Добре вже це розшелепала, хоч тебе тоді за Стеценкові коні й не осуджено.

— Та, положим... Да тольки не будеть, должно, з його людей.

— От побачиш, шо буде! Погуляє, погуляє та й вернеться, бо йому іншого ходу нема.

— Конешно, він би нам так стежку показав, що ой-ой! Нема лучче з таким робить, що добре село знає,— промовив Ярош.

— Ще б пак! Ти, отамане, звели хлопцям — нехай хлопці напоготові будуть: днів зо три помине, то він явиться.

А Роман тим часом ішов куди очі, і голова в нього розпадалася від думок. Все минуле, все, що він прожив, одбув уже, так мов насунуло на нього, знов ожило.

До солдатів він жив дома так, як і всі парубки, і робив щиро. Там у хазяйстві й його праці багато лежить. Чи він же винен, що тепер не може по-такому жити?

Кожен чоловік шукає кращого, а, живши в городі, він добре побачив, де те краще. Мужича робота важка, нечиста, часом голодна й холодна. Та кожен чорт з тебе знущається, та нема такого начальника, щоб тобі до пики з кулаком не ліз! А городянське життя не таке: і робота легша, і менше з тебе воду варять, і заробіток більший. От і він шукав цього заробітку, шукав того кращого життя. Коли ж не щастить! Ані батько, ні брати не хочуть його розуміти, не хочуть допомогти йому. Якби вони йому віддали його частку, то, може б, він уже давно чоловіком був. А то призвели до того. Що хоч з голоду пропадай. Та ще як зганьбили! Якби не втік — різками вибили б! Його — різками!

Роман зовсім не думав про те, що й він погано зробив, а згадував тільки кривду від брата. Гарний брат! Ну, сказав би батькові — нехай би батько, як там схотів, покарав, а то зараз у волость зв'язаного, як рештанта.

Роман згадував, як його ведено селом з скрученими назад руками, як люди показували на його пальцями!.. І велика злість, лютість знову його обнімала так, як і тоді, як він покидав своє село. Там то, мабуть, було про його балачок, усі, мабуть, казали: еч, думав панувати, а став злодіювати! Знає він цих мужиків! Раді в ложці води один одного втопити! Правду казав Хвигуровський, що самі вони гірші за всяких злодіїв. Так і братви: не віддали його частки,— однаково, що вкрали її. А як злодій украде, дак хіба хазяїн не може, справді, у його свого добра взяти? Отак і він у братів може...

Роман, не помічаючи того, сам собі переказував те, що йому казав Патрокл.

Так... Але через що ж йому чогось ніяково те зробити, до чого його прихиляють?

Гріх воно, звісно, хоч і своє, але таким робом брати.

Гріх... це так... А то ще й так: вони собі там ласо їдять, тепло вдягаються, на печі зиму лежатимуть, а він, Роман, мерзне, голодує, поневіряється тут. Якби не оці... злодії, то, може б, і з голоду пропав. Хіба ж це по правді? І хіба нема в його права, щоб силоміць своє взяти? Тільки своє, тільки в батька та братів,— ні в кого іншого він не хоче, а в їх самих...

От іще тільки одно страшно. Добре ж, як усе гаразд обійдеться, а як піймають? Острог, рештантські роти!

Романові сипнуло поза шкурою снігом.

І хто його ще знає, що воно за люди оцей Патрокл та Ярош. Може, вони ще в таку справу його вплутають... Певне, за їми й поліція доглядається, бо вже, мабуть, знає їх... Що, якби піти та виказати на їх? Звісно, він заприсягся Патроклові нічого нікому не казати, та хіба ж він тоді знав, що то коноводи? Одначе... хоч би й пішов у поліцію, але свідків у його нема, то нічого з того й не було б.

А як він пристане до їх, то тоді й йому суда не минути... А втім... не всі ж і попадаються... Мужики в таких випадках страшніші за суд. Бо як піймають коновода, то вже так його катують, що, буває, тут йому й каюк.

Ні, нехай йому всячина! Краще він перетерпить якось цей час, хоч на поденну походить, а там, може, яка служба знайдеться, то буде він чоловіком жити. А то...

Роман пішов на базар і став знову на точку. Тільки не багато вистояв: узяли попереносити шафи з однієї квартири в другу, та й годі,— більше й не було роботи. Одібрав злотого, та ото й усього заробітку. Він його проїв, а спати пішов у сад, у театр. Уночі більше мерз, ніж спав.

Другого дня було ще гірше: ніхто за весь день і не попитав його. На селі вже обробилися, насунуло в город парубків; робітників було більше, ніж роботи,— не дотовпишся. Роман був не ївши до вечора. Не ївши пішов і ночувати туди, куди й учора. Але як він підійшов до театрової шопи і побачив темну сцену — мов велику роззявлену пащу,— його обняло холодом. Згадав, як він мерз минулої ночі. Тоді ж хоч не голодний був, а тепер... Обняла його безнадія.

Отак поневіряться, мучитися! І через що? Тільки через те, що брати не схотіли йому віддати його ж добра!

Ну, дак він сам його візьме! Годі вже!..

Він уже й не думав більше ні про гріх, ні про страх. Він був голодний.

Повернувся і пішов швидко-швидко на другий кінець города — туди, в Рівчаки.

III

Другого дня вранці Роман іще спав у Ярошевій хаті, як рипнули двері і в хату всунувся Патрокл Хвигуровський. Поважний тезко грецького героя мав сьогодні обличчя квітчастіше, ніж звичайно, бо під лівим оком процвітав у нього величезний синяк.

— А де це? — кивнув на синяк Ярош.

— Ат! — нехотя відказав і махнув рукою.

— Чи не в Левона?

Левон — то був таємний шинкар і помічник усяким злодіям, що в його збиралися пити.

— А то ж де хіба є такі скажені? — одповів питанням Патрокл.

— Должно, уп'ять з Левдиком?

— Не з яким же дияволом! — одказав Хвигуровський, ходячи по хаті туди й сюди.— Сточортове опудало сміє сікатися! Ну, я ж йому й дав.

Проходячи проз Романа сплячого, моргнув на нього:

— А що, не казав я? Тут уже! Ходім лиш у сіни! Вийшли.

— Сам прибіг?

— Сам... учорашнього дня...

— Шо ж він каже?

— Шо братам одомстить... Тольки їм, а чого другого не хоче.

— Та це вже звісно. Кожен азінус думає, що тільки оцей раз, а більше вже й не буде. Ти йому вчора підніс?

— Авжеж! Сьогодні дам опохмелиться.

— Тільки добре дай!

— Знаю плепорцію. Не гаразд переборщать, а то й на вечір негодящий буде. При йому хлопців не хочу збирать... Хай не знає всіх...

— Авжеж.

-— Перекажи Лукашем, щоб надвечір зібралися в шопу. Хай прийдуть провулком та попід кручею, щоб йому з вікна не видать було. Я загадаю — кому що.

— Гаразд, отамане.

Поки вони розмовляли, Роман усе спав, дарма що Ярошева жінка ходила проз його по хаті, пораючись. Знеможений утомою, голодуванням та горілкою, він спав ще довго, аж поки встав, щоб знову залити горілкою останні іскорки сумління.

Надвечір того ж дня у Яроша в старій шопі, що була колись возівнею, зійшлося п'ятеро людей. Дожидаючись Яроша, посіли на старих недоломаних санях, діжках, дровах та на іншому мотлосі, що їм захаращено було возівню. Тут були Патрокл, Лукаш і ще троє обідраних добродіїв. Прийшов Ярош.

— А де ж Левдик?

— Хто його зна... кудись завіявся... Мабуть, п'є,— сказав високий похмурий чоловік.

— Сволоч! — вилаявся Ярош.— Тепер його саме нужно. Ну, слухать, хлопці, приказу! Усі змовкли.

— Кучма, Лукаш, Семен та Кулач — на сю ноч у Панасовку. Ти, Кучмо,— вдався він до того, похмурого,— знаєш Панасовку, дак ти будеш їм за отамана... Слухать його замість мене! У Охріма Бичка — багатий, чорт,— четверо добрих коней. Коней узявши, не ведіть до Гапона, а скорей на полтавський шлях... на Полтавщину... как той раз,— знаєш? (Кучма кивнув головою.) Та глядіть, щоб більше двох чарок на дорогу ніхто! Щоб не було, як тогда з Лукашем... (Лукаш похнюпився.) Розходьтесь, хлопці, да тольки тихо, по одному.

Ярош з Патроклом пішли в хату.

— Ну, Романе, треба нам у дорогу,— щоб не спізнитися.

— Чи в дорогу, то й у дорогу,— сказав зважливо Роман.— А хто ж ідьоть?

— Та от ми троє.

— А Лукаш?

— Обійдеться й без Лукаша! Нащо нам більше як трьох?

Ярош виніс із хижки свитку й чумарку.

— Ануте, вдягайтесь, щоб потеплей било! Та щоб і городом од нас не так пахло.

Усі троє повдягалися в сільську одежу.

— А у вас там коней замикають? — спитав Романа Ярош.

— Замикають.

— Ну, треба взять і такого, щоб одімкнуть.

І він приніс із сіней великий залізний шворінь.

— А то ж для какой надобности? — спитав Роман.

— А прибої вирвать, коли замкнуто де,— вияснив Патрокл.

Незабаром уже все було готово.

— Ми вдвох з Романом підемо,— сказав Хвигу-ровський,— а ти, Яроше, згодом сам вийдеш — щоб не так помітно.

— Добре. За городом за цегельнею станція.

— Іди ж ти, Романе, попереду,— звелів Патрокл,— та помалу, а я тебе нажену біля церкви. Все люди менше вкупі бачитимуть. Бо вони, яко Аргуси стоокі або Цербери пекельні, так пащу й роззявляють, щоб неповинну душу вхопить.

Як Роман з Хвигуровським підійшли до цегельні, то Ярош: був уже там, пройшовши ближчими вулицями. Надворі зовсім смеркалося.

— Ну, гайда! — скомандував отаман.

Всі троє пішли шляхом. Ніде нікого не видко було. Разів зо два їм зустрілися селяни возами і байдуже поминули їх: з погляду троє злодіїв здавалися звичайними селянами-хліборобами, що були в городі і тепер верталися додому, Патрокл підморгнув на їх:

— Чи це не ті коні, по які ми йдемо?

— Нє, не ті,— відказав Роман.

— Та я таких і не хочу. Це дуже погані. Увійшовши верстов з вісім, сіли відпочити під гаєм.

— А що, половину ввойшли? — спитав Ярош у Романа, як посиділи трохи.

— А должно.

— Ну, гайда вп'ять, щоб на полноч виспіть. Тогда найлучче мужикам спиться.

Рушили знову. Була північ, як перед Романом за чорніли хати його рідного села. Щось немов торкнуло його, немов шепнуло йому стиха-стиха: чи не облишити це, чи не вернутися? Але було вже пізно, вороття не було.

Ніч сприяла їм. Місяць давно зайшов, по осінньому небу пересувались раз у раз хмари, тьмарячи і той невеличкий світ, яким блищали з неба на землю зірки.

— Я пойду попереду, а ви за мною,— сказав Роман товаришам.

Силкувався говорити спокійно, а самого трусила пропасниця, як підходив до крайньої хати.

Аби перейти першу, довгу, вулицю, щоб хто не стрівся, а далі — там уже скрізь можна городами.

Швидко й обережно перейшли вулицю. Стріли таки й стукача, але він любісінько задрімав на одному піддашші.

— Через тин! — скомандував тихо Роман. Перескочили так, що й не тріснуло. Роман ішов попереду знайомими стежками, обминаючи всякі небезпечні місця. Ще раз перелізли тин і опинилися на луці.

— Тепер ми дома,— сказав Роман.— Просто лукою дойтіть до того провулка, що мимо наш двір... У провулок — ворота з току.

— А на току, в клуні, спить у вас хто? — спитав Ярош.

— Не знаю.

Дійшли до Сивашевого току. Роман одчинив ворота і впустив товаришів.

— Прихиліться отут під тином, а я пойду гляну, чи не спить случаем хто в клуні.

— Яз тобою,— сказав Ярош. Він ще не певний був, що Роман не зрадить, і боявся пустити його самого.

— Нельзя,— відказав парубок,— меня собаки знають, а єжелі з вами, то загавкають. Я сам коні виведу аж сюди.

Доводилося коритися.

— На шворінь — може, прибої вирвать доведеться.

— Давайте!

Ярош з Патроклом прихилилися біля плоту в затінку. Роман з шворнем у руках тихо, обережно підійшов до клуні. На їй висів замок. Це добре. Роман підійшов до других воріт, одчинив і ввійшов у двір. Там було темно й тихо. Собаки загарчали були, але Роман обізвався до їх

стиха, кинув їм хліба. Пізнавши його, вони замовкли і почали їсти хліб. Роман тим часом підійшов до кінниці. Замкнено. Заложив шворінь одним кінцем і здорово смикнув до себе за другий. Поганенькі прибої давно вже поіржавіли, і один зараз одскочив. Одчинив двері і ввійшов. Він знав, що коней звичайно прив'язувано до ясел, бо один був такий, що з тими двома не мирив. Роман налапав їх морди руками,— всі троє дома. На двох були вуздечки, на третьому — оброть. На звиклому місці на кілку знайшов вуздечку і надів на коня. Обережно вивів двох коней і передав їх товаришам. По третього, баского жеребця, вернувся знову. Вивівши його, зачинив кінницю і притулив прибой,— мов нічого не займано. Тим часом товариші вже були верхи в провулку. Роман по-хазяйському позачиняв за собою ворота, думаючи: "А то як кинуть, то ще стукач побачить".

Скочив на коня, і всі троє тихо посунули провулком. Тепер уже городами не перескочиш — треба було їхати вулицею. То було найгірше. Але сон пригорнув усе село. Ніде ні лялечки, ніщо не шелесне. Тільки чуть було, як по хлівах чмихає товарина. Стукач десь стукав, та далеко. Гавкнула була раз-два чиясь собака. Серце в Романа стислося, мов перестало озиватися в грудях. Дух забило. Але собака мала поганий ніс і не дочулася чужого. Загарчала та й замовкла. А вулиця була все довга, без міри довга. Такою довгою вона ніколи Романові не здавалася. Дві перії покрівель тяглися скільки видно і зникали в темряві. Здавалося, що їм і там нема краю. Ось Миколина хата... Семенова повітка... Як далеко ще... Роман ударив би коня, полетів би з усієї сили, але не міг цього зробити, мусив їхати тихо слідком за отаманом... Замаячила Костенкова клуня... За нею ще три двори... Ось уже й останню хату видко...

— А хто це? Стій!

Висока постать ураз виявилась серед темряви перед Ярошевим конем і вхопила його за вуздечку. Роман побачив, як Ярош, не спиняючись, зняв угору руку з шворнем і вдарив униз. Чоловік застогнав і впав біля коня. Знову звелася рука, шворінь упав коневі на бік. Кінь рвонувся і полетів наперед, за їм два інші. Роман припав до гриви, б'ючи

ногами коня в боки. В один мент опинилися за селом, як вихор полинули рівним шляхом. Аж вітер у вухах свистів.

Добре вигодовані коні гнали з усієї сили і бігли довго. Перескочили верстов з п'ять. Ярош припинив свого коня і пустив його ходою, щоб дати хвилину відпочинку. Роман та Патрокл під'їхали до нього.

— Чорт його знає, погана штука! — сказав Хвигу-ровський.

— Що? — спитав Ярош.

— Та оцей стукач. По чому ти його вдарив?

— По чому!.. Чорт!.. По тому, по чому прийшлось,— по голові!

І знову погнав коня.

Романові стало моторошно. Невже це чоловіка вбито? Тоді йому здавалося, що Ярош ударив стукача по руках, щоб вирватися від нього. Але як по голові і той упав...

Звернули з шляху і погнали улівоpуч. Дорога збігала в яр. Куди це вони? Роман силкувався вгадати, пізнати, що це, і якось не міг. Замаячила купа дерев, далі хата велика... Пізнав-таки: Гапонів хутір.

Якийсь Гапон тут жив. Як його звали справді, Роман не знав, а всі називали Гапоном. Таке собі: ні пан, ні мужик. Мав свій хуторець, трошки хазяйнував... Щось про його люди гомоніли, та Роман тепер не міг ізгадати. Чого ж вони туди їдуть?

Під'їхали до двору. Ярош скочив з коня, сам одчинив ворота і впустив товаришів у двір. Підійшов до хати і почав стукати в вікно:

— Одчини!

Мабуть, хазяїн пізнав, чий голос, бо зараз вийшов, накинувши наопашку свиту.

— Ти, Яроше?

— Атож.

— А хто ж з тобою?

— Патрокл Степанович та ще хлопець... новачок.

— А що?

— Троє добрих,— одказав Ярош.

— Звідки?

— З Диблів... од Сиваша Пилипа.

— Можно до завтрього?

— Нє, катай зараз. Твої хлопці дома?

— Дома. А хіба що?

— Нещасливо случилось: довелось одбиваться.

— Погано,— цмокнув Гапон.— Треба, коли так, по-спішатись. Зайдемо в хату?

—Нє,—відказав Ярош,—не рука: нам лучче тепер дальше од вас буть.

Тим часом Хвигуровський з Романом завели коні у хлів.

— А для какого дела? — питав Роман у Патрокла.

— А що ж ми самі їх будемо вести? Ми гайда додому. А тут товариство і одведе, і продасть, а ми грошики получимо. Зараз як чкурнуть, то до світу верстов за шістдесят будуть.

Підождали трохи Яроша, поки він нишком розмовляв із Гапоном, і пішли швидко назад. Незабаром вийшли на шлях до города.

— Чуєш, наші коні поїхали,— тихо промовив Патрокл до Романа.

Роман прислухався і почув справді тупіт кінський унизу в яру.

— Молодці, що не баряться,— сказав Ярош.

Усі змовкли, бо всіх обняла думка про стукача. Найбільше ця думка турбувала Романа. Він сам на себе лихий був. Зважився на це діло, і зараз же й видко, яке воно погане. А що, як Ярош убив чоловіка? Уже ж шукатимуть, а як найдуть... Не минеш каторги, Сибіру.

А втім... не такий страшний чорт, як його малюють. Не кожного ж і ловлять. Може, ще так минеться.

Тільки вже не треба товаришувати з Ярошем та з Патроклом. Хай їм біс! Відбере свою частку з батькових коней та зараз же й піде собі геть од них.

Шляхом проз їх проїхали якісь селяни, торохтячи возами,— мабуть, у город на базар.

— От якби ці клапоухі стультуси знали, звідки ми йдемо! — сказав Патрокл.— Ото б тоді було! Постраждали б ми за правду!

— Какую правду? — спитав Роман.

— А такую! Якби вони знали, звідки ми йдемо, то знали б, що ми забрали коней, і це була б правда, і за цю правду вони б нам бебехи повідбивали. От і страждання за правду!

Роман та Ярош зареготались. Усі троє почали весело базікати. Роман зовсім забув про свої страхи, мов нічого й не сталося.

Уже зовсім розвиднилось, як вони ввіходили в город. Щоб їх не помічено вкупі, кожен пішов сам собі іншою вулицею. Але Роман прийшов таки до Яроша, і вдвох із їм спали довго — аж до півдня.

Уставши, Роман пішов на точок,— не так щоб заробити, а більше, щоб не дуже бачено його в Яроша. Він почувався якось чудно. Оце й нічого неначе, а тільки все мов щось муляє його, і таке негарне якесь, нелюбе... І сам не знає що, аж поки згадає: це ж тая крадіжка... Так мов вона на йому висне. Не сказати, щоб йому було сором чи щоб він на гріх почувався, а тільки погано, що мов довбню над собою чуєш: от-от виявиться... от-от щось погане, важке станеться...

Минув день, і вже про їх справу пішла поголоска, і на базарі розказувано, що коноводи вбили чоловіка. Роман сказав про це Ярошеві.

— Пустяк! — одказав той.— Сьогодні з тих країв був знакомий чоловік. Стукач живий. Тільки памороки забило, як ударив. Кажуть, як упав, то лежав довго, бо таки трохи й голову... Та вичухається!..

Романові полегшало: хоч чоловік живий. А все страшно. І він спитав Яроша:

— А що, сильно шукають?

— Пойди та спроси в тих, хто шукає. Ти вже й боїшся? Ого-го! Тепер пущай шукають! Першої ночі не піймали, то вже чортового батька знайдуть,— пропало навіки! Тепер уже коні тричі продано. Скоро й дєнєжки получим.

Після цієї розмови Романів страх десь подівся і вже ніщо йому не муляло. Стукач живий, їх не найдуть,— чого ж іще? Незабаром Ярош оддав йому двадцять карбованців. Продано коней рублів за вісімдесят, бо коні були добрі, але частка з їх припадала Гапонові, а Ярош одібрав тільки п'ятдесят п'ять рублів. Ці гроші треба було поділити на все товариство, та Ярош дав самому Романові двадцять карбованців, щоб заохотити його до цього діла.

— А що, брат,— за одну ніч двадцять рублей заробив! Будеш розумний, то й не так зароблятимеш.

Роман і сам уже бачив, що це і добрий, і легенький заробіток. Так ловко багато грошей мати! Роман купив собі пальто, причепурився трохи. Ну, а тепер що?

Він спершу так думав, що як візьме гроші, то буде з чого жити,— тоді покине Яроша і знову служби шукатиме. Коли так думав, то так і зробити треба, хоча тепер уже він чогось трохи байдужий до цього став. Ну, а втім, треба ж!..

Пішов знову туди-сюди... походив, поникав... Ніде нічого нема й тепер... Це дратувало Романа: всі його мрії про те, щоб зробитися паном, вибившися з мужицтва, блідли й зникали... Ні з чим не щастило! Оце його й дошкуляло.. А щоб не так було дошкуляння чути, брався Роман до чарки, і скоро брався, то незабаром було все добре...

А гроші недовго держалися в руках. За малий час у Романа стало їх саме стільки, скільки було тієї ночі, як ішов по коні до батькового двору. Заробітку не було, та Роман уже й не шукав його. Він просто пішов до Яроша і тієї ж ночі, вкупі з ним, знову подався на здобитки...

Не минуло й місяця, як вже коноводи прийняли Романа до свого злодійського товариства. Товариство це тепер складалося з восьми чоловік, рахуючи й Романа. За отамана був Ярош — зручний, сміли й хитрий коновод. Він умів завсігди викручуваться з усяких, навіть найважчих, справ і хоча за свій вік чимало переводив коней, але до рук судові потрапив тільки раз, та й то так замотав, заплутав справу, що вийшов з суду не осуджений. Самі коноводи дуже його берегли. Не одного разу так було, що за Ярошеву справу відсиджував хтось інший: і відав винного, але мовчки приймав і відбував кару, знаючи, що виказувати ні на кого не треба, а надто на отамана. Не сказати, щоб вони його любили, але поважали й боялись дуже. Поважали його за злодійське завзяття й смілість — так само, як поважають проміж себе люди палкого робітника чи сміливого вояку. Слухались його невідмовно, і він умів порядкувати над людьми, умів нагнати страху й накарати, коли треба. Не вмів жаліти, але цього від його ніхто й не сподівавсь, а, навпаки, всякий, знаючи, що він його не пожаліє, слухався дужче. Через це ні в одному товаристві злодійському на всю округу не було такого ладу й послуху, як у Яроша.

Товариство здебільшого не вкупі ходило на здобитки, а так, що одна частка йшла з Ярошем, а друга з Патроклом або з Левдиком. Хвигуровський, дяків син, справді колись учився в семінарії, але, бувши вже в підстаршому класі, напився якось укупі з товаришами горілки і, п'яний, вилаяв ректора, а інспектора штовхнув. Його вигнали з семінарії, та ще й з "вовчим білетом", що більше вже нікуди й не мав права піти вчитися. Та він і не міг би цього зробити, бо в семінарії вчився коштом духовенства, а в батька грошей на науку не було. Вернувся він додому; батько так на його напався, що хлопець утік з дому в город шукати якогось заробітку. Але вигнаному семінарові не так легко було його знайти, а надто — що він звик пити. Через те він як і знайшов роботу (в

якійсь конторі писарчуком), то недовго на їй удержався. Почав тоді міняти одну службу на другу; був і прикажчиком, і листоношею, і кондуктором на залізниці, починав був торгувати дрібною копієчною бакалією, але скрізь йому не щастило: або погризеться з хазяїном п'яний, або в рахунках наплутає (собі на користь), або ще щось... а бакалію свою дак він здебільшого пропив. Нарешті зробився вже він писарем шинковим: за кілька десятків копійок чи за півкварти писав неписьменним селянам усякі "жалоби" та "прошенія". В одному з цих шинків доля й звела його з Ярошем... У товаристві його поважали, що "вчений" та що здоровий: він мав велику силу й не раз ставав нею товариству в пригоді. А що був і смілий, то Ярош часто приручав йому замісто себе отаманувати в тому гурті товариства, який ішов на здобитки окремо.

За це з Патроклом ворогував Левдик — добрий і хитрий коновод, але ще гірший п'яниця, ніж Хвигуровський. Як він був тверезий, то Ярош завсігди ладен був приручити отаманування йому; але як напився, то вже не кому, як Патроклові. Це дуже брало за серце Левдика, і він, упившись, часто заходив у сварку та в бійку з Патроклом, а надто, що той іще й дражнив його раз у раз та лаяв незрозумілими латинськими словами.

Але Патрокл і Левдик були рівними з іншими товаришами, як доводилося ділити здобуті від крадіжки гроші. Тільки отаман мав більшу частку.

Опріч товаришів, були ще й так собі помічники: цих не приймано до товариства, вони навіть не знали, що є спілка, але кликано їх, коли треба було на поміч у якій справі, і за те їм плачено, З-межи цих людей часом вибирали собі годящого і до товариства прийняти. Так було й з Романом.

Таких товариств на широкому просторі нашої землі було не одно. Вони мов сіткою покрили край. Кожне мало свого отамана, було самостійне, і кожне мало свою округу, свою частку землі, території, і

тільки на цій частці товариство й мало право робити своє діло. Скоро воно переступало межу, захоплювало щось з території сусіднього товариства, то з цього зараз повставала проміж двома товариствами сварка, а часом і бійка: коли одно товариство ловило людей з іншого на вчинку на своїй землі, то без жалю било їх і проганяло.

Але було дещо, що й зв'язувало проміж себе товариства: вони одне одному допомагали переводити якомога далі від крадіжки коні й продавати їх. Крадучи коні, Ярошеве городянське товариство не вело їх продавати в свій город, а передавало іншому товариству, а те часом знов іншому, і бували такі випадки, що за одні сутки вкрадена коняка опиниться за яких двісті верстов, у третій уже губернії. В цій справі дуже допомагав Гапон. Сам він коней не брав, але мав двох дорослих синів і вкупі з ними передержував крадених і одводив їх до іншого товариства або й просто на продаж. І Гапон, і кожне інше товариство, продавши коні, зоставля-ли собі звичаєм установлену частку грошей за "комісію", а все інше передавали тому, від кого мали коні. І так гроші передавалися аж дoти, поки доходили до того товариства, що і вкрало коні. Контролю тут, звісно, не могло бути, але всім коноводам дуже залежало на тому, щоб по змозі все було без одурювання, і через те ці справи роблено більш-менш чесно. Та коноводи завсігди знали, скільки за яку коняку можна б узяти, то вже коли грошей приходило менше, часом сварилися, і це примушувало інших бути обачнішими й чеснішими.

Коноводи, поруч з паліями, були завсігди нашому селянинові найлютішим ворогом, бо вони руйнували йому хазяйство. Як вовк набігає на село, хапає, що зможе, і знову тікає, так і тії коноводи. Як до вовка не мали селяни ніякого змилування, ніякого жалю, так не мали вони його до коновода. Аби попали, то вже так його не пускали. Що там суд! Суд його хоч і засудить на рік чи там скільки в острог, дак що з того? Вийде злодіяка на волю та й почне мститися на людях, то ще гірше їм буде, ніж як його суд і не карав. Хіба ж мало такого бувало, що коновод, одсидівши в острозі, приходив у те село, де його піймано, та й палив його так, що й зовсім усього рішалися люди? Через те селяни карали такого злодія самі.

Серед коноводів раз у раз оповідано страшні й правдиві пригоди з тими злодіями, які потрапляли до рук селянам. Піймано одного серед степу, як уночі хотів забрати коні, та зараз же кийками його і вбито! І так люто бито, що всього на гамуз потрощено, з людського тіла зроблено страшну купу кісток, м'яса й крові. Найдено цю купу на полі, довго поліція шукала, хто це зробив і кого це вбито, але нічого не могла знайти. Знало, хто й кого, багато людей: знали про це коноводи, але мовчали, щоб самих себе не виявити, знало чимало селян, та хто ж би з-проміж їх став виказувати?

Але все ж убивати було небезпечно: могла виявитися справа, і тоді винні йшли на Сибір. Через те коновода карано здебільшого інакше: бито й мордовано так, щоб уже здоров'я не могло до нього вернутися і він або в тюрмі, або незабаром після неї попрощався з цим світом і не міг уже більше нікому шкодити. І як тільки не мордовано безщасних! Одному повикручувано руки й ноги, другого пекли сірниками, третьому стягли і зв'язали докупи голову з ногами і так покинули лежати всю ніч... Вигадали ще так бити, що признаків на тілі не було, що бито,— ніхто тоді й не причепиться. Візьмуть, прив'яжуть чоловіка спиною до дошки, а тоді піднімуть дошку з ним та й кидають на землю. Піднімають та й кидають — аж поки вдовольняться. На тілі нема ніякої признаки, що бито, а в катованого коновода все всередині повідривається. Мало таких, що виживали після того довго.

Громадянство викидало, виригало з-проміж себе людей, що не змогли з їм поладнати, не змогли знайти собі "чесного" шматка хліба — чи то через нещасливі обставини особисті, чи через визискування інших, чи через нещастя мати спадщиною із батьків і дідів нахильність ламати загально додержувані закони власності. А ці викинуті з звичайного ладу люди мстилися тоді на громадянстві, ставали йому ворогом і завзято боролися з ним, чим могли. Так саме боролися за право жити, існувати, як і громадянство.

Такими людьми були й коноводи. Вони нападали на мужика, мужик оборонявся. Щоб мати з чого жити, вони віднімали в мужика способи до

його життя, а мужик однімав у їх життя чи хоч здоров'я, волю. Це була повсякчасна боротьба, війна часто кривава, а гірша за звичайну війну тим, що вона ніколи не кінчалася згодою...

Роман також пристав до цієї війни і незабаром зробився у ній воякою. Дужий, зручний, сміліий і нахабний — він подужував скрізь і щасливо вискакував з небезпеки. В своєму товаристві він був дуже корисний чоловік ще й тим, що він був з Диблів. Ярошеве товариство так добре вичистило свою частку повіту, так обурило проти себе мужиків і примусило їх день і ніч берегти свої коні, що вже треба було трохи перечасувати, поки все це затихне та поки мужики розживуться на нові коні. Самі Диблі якось зоставалися досі незаймані. Роман знав там кожен двір, кожного хазяїна і через те був чудовим проводирем товариству. Незабаром після першої крадіжки вони дуже щасливо вивели ще четверо коней, а тоді знов троє... Роман мав добрий заробіток, жив на окремій квартирі,— у тих же таки Рівчаках,— перед людьми удавав, мов ходить на якусь там роботу, а справді мав тільки одно діло...

Жив добре, не сподіваючися біди чи то не думаючи, забуваючи за неї.

Але вона за його не хотіла забувати.

IV

А що ж тим часом робила Левантина? Левантина зараз же почула про те, що сталося з Романом: як його піймано з салом, як із його знущалися. Тепер усі ті, що їми він гордував, були раді віддячити йому за те гордування лайкою чи глузуванням. А найбільше нападався на його рідний брат Денис. Той був такий лютий на Романа, що ніколи про його доброго слова не мав, а ганьбив, аж люди дивувались, що брат на брата так устає. Звісно, казали: Роман ледащо, нероба, то ще й злодійкуватий; але ж і Денисові не годилось би так на його нападатися.

А інші обставали за Дениса, кажучи, що такого, як Роман, і милувати не можна — де ж таки!

Усе те мусила слухати й Левантина, слухати й мовчати. Озватися словом за Романа вона не сміла. Уже й так про неї та про його слава пішла, а то ще гірше буде. Треба мовчати, ніби згоджується.

А серце не згоджувалось, не могло згодитися з тим. Йому Роман здавався іншим.

Це погано він зробив, що сало взяв у батька, та ще ж це діло не таке вже й страшне. Та'дже раз у раз і дочки й сини беруть з дому нишком на складки і яйця, і борошно, і сало, і курей — усячину. Як довідається батько — погримає трохи, та й усе. І всі про це знають, і дарма. А тут яку бучу збили: злодія з парубка вчинили, хотіли в холодну посадити, різками бити! Чи то ж правда? Звісно, Роман не на складку брав, а так... Але ж... то ж із дому, там же й його, Романова, частка була. Хоч і погано, та як же було йому не взяти, коли йому з дому нічого не давали? Прохав же, щоб одділити, так ні! А як би це гарно було! Роман казав їй, що тоді б зараз почав торгувати бакалією... і вони побралися б... А тепер — що сталося? Хто винен? Денис та батько й винні... Зінько — ні, бо він добрий: тільки він сам і обороняв Романа, Дениса спиняв...

Такими думками силкувалася виправдати вкохану людину бідолашна дівчина. Вона сама. почувала, що трохи воно не так, що і Роман грішний у всій цій справі з сім'єю... Та на нього і так усі нападаються,— невже ж і вона ще нападатиметься? Вона, що так його любить?!

А любила вона його дуже. Так його любила, що все віддала...

І що ж тепер буде? Невже Роман так її й покинув і не вернеться більше? Ні, ні, цього не може бути, вона тому певна. Звісно, не може він тепер знову вернутись сюди: так його зганьблено! Він пішов у город,

шукає там собі служби. І певно найде: город — не село. Хоч, може, й не відразу, бо, кажуть, і там пошукати ще треба. А як найде та влаштується, то й прийде по неї... або просто покличе її до себе... Там вони звінчаються та й житимуть собі любо, забувши про це село і про недобрих у ньому людей.

Тільки коли б швидше він це зробив, щоб не спізнився. Бо як спізниться — ой сорому, великого сорому зазнає вона тут на селі. Де ж таки: покритка! Яка мати, скажуть, така й дочка. Уже ж як їй вибивали очі тією безщасною матір'ю, то, мабуть, її душі й на тім світі нема впокою! А тоді вже й поготів. І погане цуценя гавкатиме.

"Ой Романе, Романочку! Який ти гарний, що й душу тобі віддала, а який ти недобрий, що не пожалів і віночка дівочого! Якби не це, дожидала б тебе, виглядала б тебе співаючи, сміло б увічі всім дивилася, не боялась би за тебе словом озватися, від лихих ворогів тебе оборонити! А тепер... Та вже не вернеш! Тільки ж пожалій мене, пошануй мене тепер, бо ти ж мені тепер і батько, й матінка, і дружина вірная. А я ж тобі вірю, а я ж тебе дожидаюся!"

Вірила й дожидалася...

А про Романа не було й чутки. Дибляни їздили на базар не до міста, а до близького великого містечка, то мало що й знали про той город, як там і що там. То й про Романа нічого не знали: як пішов, то як вода вмила. Левантина вже й прислухалася, й причувалася, вже й розпитувалася декого обережно,— ні, нічого не чуть.

Мабуть, йому, бідному, не щастить там, мабуть, він шукає, та нічого знайти не може. Це буває. От Стецько Гавриленко розказував, що одного разу два місяці тільки й жив з того, що на поденній коли-не-коли заробляв... так нічого й не добувсь у городі та й вернувся додому. Коли б цього й Романові не було! Поможи йому, мати божа!

А місяці минали...

От і різдвяні свята... Яка рада звичайно Левантина різдвяним святам бувала! Як весело, випросившися, вимоливши в хазяйки, бігати з дівчатами по селу, колядувати, сміятися, гуляти на волі!.. А цього року й колядувати не пішла: сказала дівчатам, що хазяйка не пустить. Може б, і пустила, та Левантина й не питалася.

Вона все дожидала: може, різдвяними святами Роман прийде. Може, досі де службу добру має, то й прийде з родичами помиритися. Вона позирала через тин до Сивашів у двір і вбиралася в святий день, думаючи: причепурюся, а може...

Та ні, нема... Минув Новий рік, минуло Водохреще... Уже й не буде...

Пішов не попрощавшися... Невже ж і побачитися не доведеться? А що ж із нею буде?

Сумна та нерадісна збігла зима, не було радісніше й повесні. Сонце з неба сміється, а в Левантини рясним дощем сльози капають; квітки радісно вітають життя молоде, а бідолашна своє життя проклинає... Дівчата над річкою веснянок вигукують, і далеко-далеко несуть їх голос лепетливі хвилі; а безщасній Левантині не до співу, в неї одна думка — тяжка, пекуча...

Так, вона повинна стати матір'ю.

Матір'ю! Не матір'ю, щасливою своїми дітьми, не дружиною, радісною з свого чоловіка, хазяйкою у власній хаті!.. Ох, яке це велике, велике щастя! Але не такою вона буде.

Не пишатися вона буде своєю дитиною перед людьми, а ховатися з нею, очей не сміючи звести на людей!

Сором!.. Ганьба!..

А за віщо? Невже це такий великий, непрощений гріх? Хіба то не бог ізробив так, що дівчина стає жінкою, матір'ю? Якби бог хотів, щоб у самих тільки вінчаних були діти, то він би так і зробив. А то ж не зробив! За що ж люди карають, глузують, знущаються?

Левантина не могла зрозуміти, не могла найти відповіді на ті питання, тільки мучилась їми тяжко, мучилась уже самими думками про те лихо, що мало ще прийти, впасти на неї.

А лихо йшло помалу, не поспішаючись, але не перестаючи наближатися, неминуче, невблаганне. Бідолашна щодня оглядала, навіть міряла поясом свій стан і плакала, плакала... Скоро всі вже побачать!..

Вона того не знала, що цікаві давно вже побачили, давно вже плели про неї всячину. Не знала, аж поки сама почула одного разу. Розмовляло двоє дівчат на вулиці й не помітили, як вона наблизилась, бо темно було. Вона почула, як Химка казала:

— Гляди, щоб і з нею не було так, як з Левантиною!

— А що? — попитала Вустя.

— Ото, дурка! Хіба ти не помітила?

— Або ж ні!

— Так змарніла з обличчя, а стан який повний — скоро ходитиме, як та копиця.

Тікала від їх, землі під собою не чуючи, і ридала тяжко, страшно, забившись головою в солому в тій самій повітці.

Господи! Невже він покинув її? На поталу ворогам, на глум, на ганьбу! Хоч би розпитати кого про його, хоч би довідатися — де він, що він?

Незабаром на селі почали розказувати, що Романа в городі нема, що він покинув свій край зовсім, а поїхав на службу в той город, де був солдатом. Сплів хтось, як звичайно плетуться серед людей усякі неправдиві звістки. А Левантина понила тому віри.

От тепер вона знає, що покинув, забув. Коли так далеко пішов, то не вернеться.

А може... Може, так трапилось, що тут ніде не міг роботи знайти, мусив податися аж туди, де його знають і дадуть роботу. Тоді вернеться і візьме Левантину.

Хоч би як безнадійно все стояло, а людина завсігди силкується вдержати в себе хоч крихтину маленьку надії, тих солодких пахощів зрадливих, що завертають нам голову, щоб ми не так гостро почували мордування невблаганного, немилосердного життя.

А час минав. Бачили вже всі Левантинине лихо. Дівчина ховалася від людей, але від хазяйки не могла сховатися. Уже їй та щодня вичитувала.

Наближались жнива. Левантина повинна була в'язати.

Одного разу ввечері вона пішла в хижку щось узяти. Враз почула гострий страшний біль, що пронизував увесь живіт і крижі. Так заболіло, що ледве встояла. Але тільки на мить, бо зараз же й перестало.

Левантина зрозуміла, що починається воно, те, страшне. Хоч вона попереду знала, що це неминуче, що воно вже наблизилося, але думка, що це буде ось зараз, цього вечора, що вже почалося, обняла її мов огнем. Не думаючи, не розбираючи, що робить, Левантина кинулась з хижки, вискочила з двору й побігла аж на другий кінець села.

Бігла, нічого не тямлячи, не бачачи, серед темряви. І враз почула знову той біль, ще страшніший, захиталась і впала, не вдержавшися від швидкого бігу. Упала просто животом на якусь колоду, що лежала під хатою... Мало не зомліла з болю.

На щастя, ніхто її там не побачив. Очутившись, підвелася і попленталась уже помалу. Сама не думаючи про те, якось забігла вона аж на той куток, де жила стара баба Олійничка, її хрещена мати. Пізнавши її хату, ввійшла в сіни і не зважувалася йти далі.

— Хто там? — запитала баба з хати і зараз же відхилила двері.— Левантино!.. Чого це ти ховаєшся? Левантина вступила в хату і впала бабі до ніг:

— Матіночко-голубочко!..

Новий біль перепинив її слова...

Вночі Левантина породила кволу дочку...

Стручиха довго дожидалася з хижі Левантини і не могла діждатися.

— А вже мені ця проклятуща дівка! Піде та й сидить, бодай ти там каменем сіла! Ой, піду зажену так, що аж спотикатиметься!

Пішла, але хижка стояла відчинена, а Левантини не було. Стручиха почала гукати,— не озивається.

— Мабуть, побігла на вулицю! Тільки й справляє побігунці! Бодай тобі ноги поплутало!

Лягла спати, лютуючи і присягаючись одлатати завтра Левантину так, щоб довго згадувала. Але і вранці Левантини не було. Сипала тоді прокльонами, мов горохом з решета:

— А, ідолова байстрюча порода! Саме перед жнивами кинула, сучого виводу дівка! Бодай ти скрутилася і круг світу пішла, як ти від мене пішла! Щоб тобі руки покорчило та посудомило, як ти мені роботу кинула!

— Кого це ви так кленете, кумо? — озвалася з вулиці до Стручихи її кума Вівдя.

— А кого ж, як не ту світопоганку Левантину, бодай би її всю болячками взяло? Покинула мене саме в жнива.

— Еге, вже й не вернеться, кумо! — відказала Вівдя.— Кажуть, у баби Олійнички з дочкою лежить.

— Та невже? От я ж їй дам!.. І хоч робота аж кричала, а Стручиха так і метнулась із двору.

— Куди ти, дурна? Куди? — кричав Струк, але не помагало: розпалившися, баба бігла вулицею як скажена. Струк подивився їй услід, плюнув: — Ну й бісового заводу!.. З гадючих спинок ізшита!..

А Стручиха тим часом уже була далеко. Вбігла до Олійнички в хату така люта, що забула й поздоровкатися з господинею. Левантина лежала на полу, біля неї дитина. Старенька сухорлява бабуся поралась по хаті.

— А, ти тут, голубочко! — зашипіла Стручиха до Левантини.— Бач, як по-панському вилежуються! Людям жнива, а вони відпочивають, нажирувавшися з паничем, та з ляльками панькаються? Що ж, панича чи панночку — яку цяцю набігали? Бодай би воно тобі попухло!

— Ось слухайте, Секлето,— озвалася до неї поважно бабуся.— Ви не кричіть так! Це вам не своя хата, а чужа. Та й дитини не займайте, бо воно вам нічим не винне. Воно як янголятко, а ви до нього з нечистим словом. Ось як видужає Левантина, тоді вже з нею будете говорити. А тепер або сідайте та гомоніть по-людському, або йдіть собі з богом!

— А бодай би вас усіх лиха година забрала! — крикнула Стручиха і прожогом кинулася з хати, грюкнувши дверима так, що й шпаруни посипались.

Уже ж і лаяла вона Левантину кожному, з ким стрівалася цими днями! Баби похитували головами й казали:

— Боже мій, який світ настав! Таке молоде, а таке непоштиве! Як ми були молоді...

І вони починали хвалитися, які то вони гарні та звичайні були замолоду і як тоді все добре було, а не так, як тепер, що парубок із дівчиною тільки моргнули одне на одного — вже й дитину нарядили.

Судили Левантину, глузували з неї, а таких, що жаліли, було мало. Жалів і парубок один.

Цей один був Зінько.

Несміливий з дівчатами, так він і не зважився тоді заняти Левантину, а там заняв її Роман. Ночуючи часом із ним удвох, він помітив, що той кудись уночі ходить, а одного разу побачив його з Левантиною і зрозумів, що до неї саме протоптав Роман стежку.

І йому зробилося жалко й сумно…

А далі почали про Левантину та про Романа говорити всячину, надто як той пішов з села. Зінько почував, що цьому може бути й правда, і знов йому стало сумно й жалко дівчини. Стрівши її одного разу саму, хотів поговорити з нею. Та вона засоромилася, щось нашвидку відказала і втекла. З того часу обминала його.

А тепер він дочувся, що сталося. І сам не знав через віщо, а обняв його такий жаль, мов за сестрою рідною. Пропала дівчина! Загризуть її, заклюють. І як же не гріх Романові, що занапастив її? Занапастив і кинув, бо це вже видко, що він до неї не вернеться. За що загине молоде, нічим не винне життя дівоче? Йому б красуватися та пишатися, як квітці під теплим сонечком, а от же мусить гинути.

І дедалі Зінькові все жалчіше та жалчіше Левантини було. І немов усе кращою та дорожчою вона йому ставала. Він і сам не знав, чого це йому так, що він не спить ночами і все думає про Левантину. Думає, як би лихові запобігти, як би їй допомогти… Але як би ж? Коли б він знав!

Піти в город, знайти Романа, розказати йому про все, посоромити, щоб він вернувся та взяв її? Такий Роман, що послухається! Нічого з того не буде! Та кажуть же, що його й немає в цьому городі, що вже подався кудись.

А без його — хто тепер її візьме? Ще добре, коли знайдеться який старий удівець з купою дітей, то хоч за їм поневірятиметься. А то й того не буде. Бо хто ж таких бере?

Але ж хіба то по правді? Хіба вона така негарна дівчина? Хіба цього не може бути з кожною? А вона ж ще й сирота: нікому було її доглянути, напутити, остерегти. Може, вона багато ліпша, ніж які дівчата, що чесними заміж пішли, тільки що поняла віри такому… Дак чому ж би не знайшовся такий чоловік, що взяв би її?

Тому, що не всі так думають, як він.

Ну, а він думає так, як треба, то... Чому б він не міг її взяти?

Він почав думати про це, і чого не могло зробити молоде парубоцьке почування, те робив тепер глибокий людяний жаль...

Але ж вона любить Романа! Чи любить же? Тепер, як уже побачила, який він єсть?

Зінько міг би бути щасливий з нею, та й їй було б добре.

А сміятимуться з нього?

От так! А хіба не сміються з того, що він горілки не п'є?

І дедалі він думав, то вже більше й більше йому здавалося, що так і треба зробити.

Довідавшися, що Левантина вже встала з пологів, він перечасував кільки днів, а тоді пішов до неї.

Баби Олійнички в хаті не було, як Зінько туди прийшов, а Левантина саме сповивала дитину. Побачивши парубка, страшенно збентежилася, почервоніла і не знала, що їй робити й казати.

— Здорова була. Левантине! — промовив до неї Зінько, але в неї тільки губи заворушилися, щоб одповісти на привітання, а вимовити нічого не могла.

— А що, баби нема дома? — питав далі парубок.

— Нема...— ледве вимовила дівчина.

— То й добре: мені її й не треба, бо я прийшов не до неї, а до тебе, Левантине...

Левантина почервоніла ще дужче, їй чогось стало так ніяково після цих слів, що вона ладна була б крізь землю піти.

— Сідайте!..— прошепотіла, не дивлячись на нього, і не відходила від полу, нахилившись над дитиною, мов усе її сповивала. А Зінько .й собі не знав, як йому почати, і сидів мовчки: почував, що так же не можна, що мусить же озватися, а не знав як. І враз, несподівано собі самому, встав і підійшов до Левантини.

Вона стояла спиною до нього й не обернулася, тільки голова їй схилилася ще нижче.

Зінько став біля неї, і вони вдвох нахилилися над малесеньким зморщеним личком нової на світі людини. Вона спала, якось жалібно, болісно скривившися.

— Левантине, хочеш, щоб я був йому батьком?

Вона почула цей трохи тремтячий голос, ці дивні задля неї слова, але не могла ще їх зрозуміти. А він казав далі:

— Я буду йому таким батьком, мовби це моя рідна дитина була. Я ніколи тобі не згадаю... Я тебе любитиму й шануватиму... Підеш за мене?

Вона вже гляділа на його, все ще не розуміючи того дивовижного, нечуваного, несподіваного, що він казав. І відразу зрозуміла.

— Ні, ні! — скрикнула, оступаючись назад.— Я не хочу! Не хочу!

І простягла поперед себе руку, мов обороняючись од його. А він, здивований, уражений цим гострим і несподіваним "ні", не знав що казати, мовчав кілька мить, аж поки знайшов слова:

— Левантине, хіба я тобі такий нелюбий? Хіба я тебе коли покривдив чим? Не покривджу й тоді, як будеш мені дружиною. Подумай, Левантине, яке тобі життя буде — покинутій дівчині з дитиною! А підеш за мене, будеш мені жінкою — я слова не дам про тебе сказати. Будеш господинею, як і всі.

Голосний плач, ридання озвалося на ті слова. Вона плакала, припавши йому до плеча, обнявши його, мішаючи слова з слізьми. А він пригорнув її і слухав ті безнадійні слова, більш угадуючи, ніж чуючи їх серед плачу:

— Зінечку, братику ріднесенький! Не можу я тобі бути дружиною!.. То в тебе серце золоте, душа твоя свята... А де ж мені тобі дружиною бути? Та з тебе люди сміятимуться, просвітку тобі не буде... братову покритку взяв...

— Що мені до людей?.. Хай люди що хочуть говорять, аби мені ти люба була. А кривдити тебе я не дозволю нікому.

— Та людям рота не замажеш... казатимуть, що схочуть, бо на мене тепер вільно казати... Не хочу я, щоб через мене світ собі зав'язав!.. Візьми собі дівчину гарну, чесну,— вона тобі буде дружиною...

— Ти мені миліша за всіх.

Перестала плакати, випручалася з рук...

— Сядь, Зіньку, сядь там! Не займай мене! Сів на лаві.

— То твоє серце добре озивається, так каже. Хай тебе бог благословить!.. Щастя з любою дружиною дасть!.. А мене, братику, не займай! Моє вже пропало... Дружиною тобі не буду... ніколи... Тільки рано й вечір молитимусь за тебе.

Стояла як біль біла, тільки очі великі й глибокі сяли якимсь дивним сяєвом на схудлому, змарнілому обличчі...

А він умовляв її, силкуючися добрати слів таких, щоб зайняти їй серце зглибока. І займав, займав так глибоко, що, може, й сам того не знав як, але не міг її слова побороти.

З тим пішов з хати.

А вона, сама зоставшися, похилилась на піл, припала до дитини та й заніміла... тільки здригалося тіло, знеможене хворобою й пекучим горем, тільки боліла душа так, як ще ніколи не боліла, мов прощалася з усім, що є красного та ясного в житті, з усіма пахощами, теплом і світом його...

Зінько йшов і думав про те, що йому робити. Не любив покидати того, що починав. Постановив переча-сувати, поки Левантина заспокоїться та роздумається, побачить, що так ліпше, як він каже. А тим часом мав порадитися, поговорити про це з батьком.

І незабаром, бувши з ним на самоті, заговорив, що хоче сватати Левантину.

— Як то? — спитав старий Сиваш, дивуючися. Зінько почав розказувати, як і що він про це думає... Старий аж розсердився:

— Що це ти, сину, вигадав? Хіба ж так годиться? Чи тобі нема отецької дочки, що ти якусь хвойду з дитиною береш?

— То ваша онука, тая дитина, тату.

— Що ти мені вибиваєш очі тією онукою? Хіба я їй велів Романа до себе пускати? А тобі гріх великий, що ти надумав братову покритку брати.

Увійшла мати, довідалася, про що мова, і ще гірше надалася на Зінька:

— І не вигадуй мені! І слухати того не хочу! І очі мої на неї не дивляться! Поки я в хаті — вона в хаті не буде.

Зінько починав сердитися:

— Вам хочеться багатої собі невістки, а про те не думаєте, що нам усім треба дбати, щоб Романів гріх спокутувати, занапащену дівчину обрятувати.

— Ніхто її не занапащав! — оступалася за Романа мати.— Сама до його бігала. Коли набігала, то нехай з тим і панькається, а в моїй хаті не буде її!

— Якби її Роман брав,— озвався батько,— я не то не боронив би йому, а ще й звелів би. Може, вона мені й не під мислі, та вже коли так сталося, то треба. А тобі не годиться, гріх!

— Гріх? — сказав Зінько.— Ніякого, тату, гріха тут нема. Гріх покинути покривджену дівчину на поталу людям; а зробити їй добро, покрити тую кривду — це не гріх.

— Авжеж! — розсердився Сиваш.— Ти знаєш! Мудрі такі поробилися, що за батьків розумніші. Споконвіку гріхом було, а тепер уже в вас добром стало!

— Не все, тату, те правда, що споконвіку правдою серед людей славлено.

— Цить уже краще! Не дратуй мене! Не за нас воно сталося, так не за нас-і перестане. А ти мені те й з думки викинь, бо я того ніколи не попущу!

Зінько побачив, що батько вже загнувся, то тепер не переважиш його. Надумав поки мовчати, а самому своєї думки не кидати.

А тим часом у Левантини новий був клопіт: дитина нездужала. Баба Олійничка казала, що це, мабуть, того, що Левантина тоді впала. Воно до того й підхоже було, бо дитина кволилася й кволилася та, вижившии тільки два тижні, й умерла.

Левантина йшла за маленькою труною і плакала гірко. Бо це вже не дівчина була, що їй дитина світ зав'язала, а була це в ту мить уже мати, що втратила частку самої себе...

Другого дня ввечері Левантина пішла до Струків. Увійшла в хату і несміливо стала біля порога. Сім'я саме вечеряла, і за столом сиділа нова наймичка. Та Левантина й сама не хотіла жити в Струків, а за іншим прийшла.

— А, здорова! Чого тобі? — відказала Стручиха не-прихильно на її здоровкання.

— Прийшла вам подякувати за службу, тітко, та щоб ви мені гроші мої віддали.

— Які гроші?

— А за вами ж моїх зароблених шість рублів.

— Ба, яка швидка! Покинула саме в жнива, я повинна була за дорогу ціну наймати, а тепер ще й гроші править! Нема в мене твоїх грошей! Які були, то всі пішли на дорогу ціну оцій дівці.

То було правда, що Стручиха поєдналася з новою наймичкою дорожче, ніж із Левантиною, але ж вона не хотіла пам'ятати, що на всьому селі ніхто так дешево не жив, як у неї Левантина.

— Тітко,— озвалася дівчина,— а бог же бачить!

— Що ти мені тим очі вибиваєш? Ич, яка язиката зробилася, як з паничами зазналася! Іди собі, йди відкіля прийшла!

Струк розсердився:

— Що ти справді, стара, вередуєш? Коли дівчина заробила, то віддай! Ну, відверни там, що переплатила Гапці, а то віддай!

Стручиха почала знову верещати, але Струк сам вийняв три карбованці й віддав Левантині. Тим і здобріла дівчина замісто шістьох.

"Піду я з цього села! — думала Левантина, вертаючись до баби.— Піду світ за очі! Тільки тут і є добрих людей, що мати хрещена та Зінько, а то хоч би воно все й завалилося, опріче церкви божої! Піду, де знайду роботу, то там і стану".

Випрохала собі в волості білета, заплативши за нього два карбованці з своїх трьох, поклонилася в ноги матері хрещеній, за ласку й поміч дякуючи, та й пішла.

Вийшла з села, стала, озирнулася. А на небі саме сонце сходило та й сипало золотим своїм промінням і на хатки біленькі, і на верби кучеряві, і на далекий темний гай, і на широке поле... І все, що спало або ще сонне було, нерозбуркане, набиралося сили, жвавості і озивалося до могучого,

без краю високого й без краю животворчого світила тисячма рухів, голосів, пахощів, кольорів... Мов земля здригнулася, і заблищали, й заплескали хвилі світового життя...

Тільки в душі в Левантини ніщо не озвалося радісним голосом, ніщо не прокинулося, опріч іще більшого болю.

Поглянула на село.

— Не зазнала я в тобі щастя-долі, тільки слізоньками стежечки свої зросила. Нехай ті стежечки зелена рута покриє, а оця дорога до тебе терном заросте, щоб і нога моя сюди на ступала більше!

Пішла не озираючись.

V

А тим часом, поки Левантина боролася з своїм лихом, у Диблях був розрух великий і заколот. Зроду-звіку не чути, щоб так коней крадено! Бувало, звісно, що коли-не-коли і вкрадуть... та й то бувало на степу: хлопці пасуть, не доглянуть, а воно й поведе. А тепер це лиха година та нещаслива настала! Де ж таки! Просто в двір ідуть, беруть коні — замалим не з-перед очей — та й ведуть. І не можна й спинити, страшно: усяке згадує, що сталося з дідом-стукачем: провалили голову, та й уже. Воно дід не вмер, та добре ж, що незручно вдарено. А то й каюк дідові був би. І то з місяць у лікарні пролежав, та й тепер кволиться. А боронитися якось треба. Бо де ж таки! Тільки чоловік зіб'ється, стягнеться на ту конячку горюшну, а вже її й нема, й нема. Не можна бідолашному в пера вбитися. Он уже в скількох забрано коні: у Сивашів троє, у Хоменка двоє, у Грицька, у Оксена... Руйнують, та й годі, прокляті коноводи! Уже й засідали на них, і стерегли — не пособляється. І не знати хто,— хоч би відав чоловік, де шукати. А то як украли, то вже й пиши пропало.

Найбільше за всіх клопотався Денис. Та й було чого! Скільки працював, дбав, щоб збитися на добрі коні: збився, придбав і — от тобі, маєш! В одну ніч — як вода вмила!.. Після крадіжки він аж плакав з жалю й зо злості. І досі як згадає, то так серце вогнем і візьметься. А надто ще... одно... Та цього він нікому не казав, не признавався... сам собі думав до слушного часу.

У голову заходив, міркуючи, що б його зробити.

Нарешті йому таки пощастило.

Після того як украдено коня в Оксена, то на який час затихло було,— аж поки люди забулися трохи та не так уже коней берегти стали. А вже так після жнив украдено знову пару добрих коней у Денисового кума Терешка Тонконоженка. Скоро Денис про халепу дочувся, зараз пішов до нього. Кум такий, як хмара. Почав його Денис розважати, а далі каже:

— От що, куме! Скільки люди не шукали коней, ніхто досі не знаходив. А ми давай таке зробимо. Є в Чорноусі знахар Гострогляд. Кажуть, що до його багато людей ходить ворожити, як коні або воли пропадуть, то як скаже де, то там і найде чоловік.

— Та невже? — зрадів Тонконоженко.

— Їй-бо, правда! Угадає, мов там був. Ходім до його!

— А що ж йому треба нести?

— Грошей. Кажуть, що треба положити скількись там рублів.

Кум Терешко швиденько вбрався, взяв грошей та й у дорогу вдвох із Денисом. Поки йшли до Чорноуса, то Дениса брала страшенна нетерплячка, ще більше, ніж Тонконоженка: що то скаже знахар?

Увійшли в Чорноус, зараз чоловік воли жене, вони його й питають за Гострогляда.

— А нащо вам? Чи не коні шукаєте?

— Авжеж, не що! — І вони почали йому розказувати про своє лихо і питати, чи може тут Гострогляд допомогти.

— Такий не може! Як скаже, то як ув око вліпить! Такий знахар, що на всю округу. Спершу він так помагав людям — од хвороби тощо, а це взявся й за злодіїв ворожити. Народ до його так плавом і пливе, бо як сказав, що ні, то вже ні, а як сказав, що буде, то вже в тебе коні дома.

Балакучий дядько залюбки розказував, який гарний знахар Гострогляд. Йому до вподоби було, що в їх у селі та живе такий великий чоловік,— от цілком так, як город там якийсь хвалиться іноді своїм славетним ученим, чи що. А наші подорожани залюбки його слухали і з великими надіями підійшли до знахаревої хати. У хату вступили не то з повагою до неї, а з деяким навіть страхом.

Увійшли в хату — знахар мов і не чує їх, і не гляне. Несміливо поставали біля порога й промовили:

— Здорові були, дядьку!

Знахар ні пари з уст, мов нікого і в хаті нема. Обом гостям стало якось моторошно. Стояли і несміливо поглядали на дивного хазяїна. Чоловік іще не старий, з невеличкою бородою руденькою, в чумарчині. Бере зілля і зв'язує пучечками. Позв'язував усе, що було на столі, зложив докупи. Тоді глянув на їх.

Глянув — і Денис одразу зрозумів, за що Гостроглядом його прозвано: такий у нього погляд, що як зирне, то так тебе й пройме всього.

— А, здорові, дядьки! Що скажете?

— До вашої милості,— гості вклонилися.

— Сідайте та кажіть!.. Хоч я...— припинився і так пильно на обох поглянув,— і знаю, чого ви прийшли, та все ж кажіть.

Посідали. Тонконоженко почав розказувати. Гост-рогляд слухав мовчки, іноді тільки покивуючи головою, мов потакуючи.

Вислухав, подумав...

— Посидьте тут, а я піду подивлюсь. Пішов з хати. Дожидаються куми, і кожна хвилина того дожидання за годину їм, мабуть, здається. А знахар усе не йде та й не йде.

Рипнули двері, Денис із кумом здригнулися. Увійшов знахар, сів мовчки за стіл, подумав...

— Так-так-так... Одна конячка була гніда, з лисиною на лобі?

— Вона! — скрикнув Тонконоженко.

— На передніх ногах мички білі?

— Їй-бо, вона! — Терешко аж зірвався на ноги: не міг висидіти.

А знахар спокійно та байдужно казав далі:

— А другий кінь вороний, добрий кінь.

— Ой, добрий! — вигукнув бідолашний хазяїн доброго коня.

— Так... Знаю, де твої коні. Можна знайти.

— Дядьку! Будьте милосердні! Скажіть — де! Я вже вам не пожалію!..— прохав Тонконоженко, стурбований надією побачити знову свої коні.

— Та що ж...— байдужно, не поспішаючись, одказав знахар,— можна й сказати... аби було за що.

— Та я хоч і зараз ладен... Кажіть — скільки! — поспішавсь Тонконоженко.

— Двадцять п'ять карбованців положи — матимеш коні.

— Ой, це ж начебто й дорого буде! — зажурився Тонконоженко.

— А коні ще дорожчі. Мабуть, за кожного рублів по сорок дав?

— За одного сорок, а за другого сорок і три.

— Отож бачиш. А тепер ще подорожчали коні, то вже за їх не вісімдесят три взяв би, а може, й сотню. І я ж не можу дурно робити: воно й мені стоїть. Та про мене — як знаєш...

Устав і почав знімати з кілочків зілля та розкладати на столі, мов йому вже й байдуже про Тонконоженкові коні.

Жалко було Терешкові таку силу грошей давати. Та бачив, що інак не поможеться. Спробував ще поторгу-ватися з Гостроглядом, дак той і не озвався. Довелося витягати гроші. Не було з собою всіх, дак позичив ще в Дениса. Так-сяк удвох наскладали, положив їх Тонконоженко на стіл. Знахар мов і не глянув на них.

— Сьогодні в нас п'ятниця...— почав казати,— так, отже, в понеділок, як сонце зійде, підеш у Чорний яр... Знаєш? Там будуть твої коні стояти, прив'язані до великого дуба, що росте посеред яру, аж на дні.

— А як не будуть? — несміло спитав Тонконоженко, бо йому стало страшно: а що, як гроші пропадуть?..

— Кажу, що будуть, то будуть,— сердито відказав знахар.— А коли не ймеш віри, то хоч і назад гроші забери,— мені однаково. Тільки вже тоді й коней там не побачиш.

Тонконоженко злякався й змовк.

— Та нікому й словечком не пробовкнися, аж поки додому коні приведеш. Тоді кому хоч кажи. А скажеш раніше, то й коней не побачиш, і сам біди не минеш. Чуєш?

І так подивився своїми гострими, пронозуватими очима, що Тонконоженкові мов поза спиною снігом сипнуло.

Денис спитався:

— А чи не можна б, дядьку, так, щоб і про злодія довідатися — хто він такий є.

— Ге! Чого схотів! Буде й того, що коні знайдуться! — одказав знахар.— Того не можна. Воно, сказати, можна й те, да тільки тоді вже повік-вічний коней не побачиш, бо воно так, що або про те, або про те можна ворожити,— тільки про одно.

— Та бог з ним! Мені вже хоч би коні! — махнув рукою Тонконоженко.

Попрощалися й пішли. Жалко було грошей Терешкові, та веселило хоч те, що коні знайдуться.

Пішли наші додому, а згодом, слідком за ними, подався й Гострогляд. Узявши палицю, та й пішов полями та гаями зілля збирати. Збираючи зілля, дійшов до Гапонового хутора: він же був біля дороги з Чорноуса в Диблі.

— А що, клює? — спитав Гапон, увівши гостя в хату.

— Тонконоженкові коні... Ось двадцять і п'ять...— Він розказав про те, як приходили Терешко з Денисом.— Двадцятка вам, а п'ять рублів мої. Нехай ваші хлопці виведуть коні у Чорний яр,— так, щоб на понеділок на схід сонця були там прив'язані до того великого дуба.

— Отож-то й біда мені, що коні вже не в мене. Бо я знав, що до мене становий мав приїхати за ділом, дак я, щоб тихше було, відіслав їх до Лабзи. Та й з хлопцями клопіт: один хворий лежить, а другого далеко послав за ділом.

— Шкода... Якби ж я знав, то я б інак якось...

— Ну, та дарма! Мені треба поїхати в город. То перекажу Ярошеві, щоб хто з його хлопців вивів коні.

— Ото й добре!..

Приятелі розійшлись.

А тим часом Денис усе думав про знахаря. Він не дивувався, що знахар і коні які вгадав, і все знає,— бо через те ж він і знахар, що може вгадати,— а дивувався, як це коні у Чорний яр потраплять. Де вони там візьмуться? Хто їх туди приведе? Може, злодії там коні ховають? Дак ні — незручно... Хіба самі прибіжать? Ні, не випада, бо казав знахар, що

коні будуть прив'язані,— уже ж вони самі не прив'яжуться. А хто ж їх прив'яже?

Ці думки не давали Денисові спокою. А що, якби?.. А що, якби піти та заховатися там поміж кущами та й допильнувати — де коні візьмуться? Може, таким робом викрив би він і коновода. Ото було б добре!

Тільки страшно! А що, як то нечиста сила туди коні приведе? Денис боявся нечистого, хоч і знав, що від його легко оборонитися хрестом. Та хоч би й не нечистий, а самі коноводи, то хіба тих не страшно?

Та хіба вже так він і попадеться? У тому яру можна так заховатися, що й не побачить ніхто. А то можна вдвох із кумом Терешком піти — охотніше буде. Денис пішов з цим до кума, але кум ніяк не хотів пристати до нього.

— Ні, вже,— каже,— як знахар сказав, то так і зроблю. А то як не послухаюсь, то й гроші пропадуть, і коні не вернуться. І ти, куме, не ходи, прошу тебе!

Денис сказав, що не піде, а сам своє думає. Так-сяк суботу перебув, а як прийшла неділя, то нема йому впокою: муляє його той Чорний яр. Чи йти, чи не йти?

Чи вже таки він маленький, що боїться піти? Що буде, а вже піде!

Уже коли хто коні приводитиме, то цієї ночі — під понеділок. Він піде звечора.

Більше нікому вже він не признавався. Дома сказав, що піде на ніч у Чорноус за ділом,— вигадав уже там діло. Узяв з собою добру киюру й завидна ще подався з дому. Поки дійшов до Чорного яру, почало вже трохи смеркатися. Озирнувся, глянув геть навкруги полем — ніде ні лялечки. Тоді тихо пішов у яр.

З поля Чорний яр здавався просто лісом, а як увійдеш у той ліс, то це байрак глибокий. Дуби, клени, осики, берести та всякий чагарник густо поросли й позчіплювалися гіллям. На полі ще було трохи видко, але тут була вже ніч. Денис ішов помацки, находячи ногами знайому вузеньку стежку, розхиляючи гілля руками, заплющившися, щоб хоч по очах не хвиськало вітами.

Він знав того дуба, де мали коні стояти, і простував до його. Але поки дійшов, то добре увесь вид йому подряпало. Нарешті вийшов аж на дно яру,— тут була невеличка прогайльовинка, а посеред неї той дуб.

Велике старезне дерево, чорніючи своїм могучим стовбуром, розкинувши чепурно проти стемнілого неба нерухоме шатро сонного листя, стояло, як і попереду, самотнє, і ніяких коней біля нього не було.

Де ж би його сховатися так, щоб усе побачити, а самого щоб не видко було? Треба недалечко. Почав роздивлятися й незабаром ізнайшов собі добру місцину поблизу дуба, в кущах. Звідти видко й дуб, і всю маленьку прогайльовинку. Відкіля б що не прийшло до дуба — воно Денисових очей не мине.

Положив біля себе кийок і ліг. Хотів закурити, та побоявся: тютюн далеко чуть, то щоб не сполохати злодія. Терпітиме вже.

Ну, а що він робитиме, як побачить злодія? Біда, що темна ніч. Якби повидному, то пізнав би — хто, чи хоч би добре роздивився, коли невідомий. А то, як на лихо, і місяця нема, і зірки за хмарами не дуже світять. Уже ж не спиниш злодія та не спитаєшся — хто. Погано зробив Денис, що послухався кума і нікому не сказав. Треба було зібрати чоловіка п'ятеро людей та тут і заховатися, отоді б вони вже піймали злодія. А так не буде діла.

Чи не вернутися додому?

Подумав трохи Денис. Ні, вже буде тут! Хоч побачить, що буде, а там уже знатиме, що робити.

Холодне вночішнє повітря було в яру зовсім вогке, і Денис аж ізмерз од його. На селі тепліше вночі, дак він і вдягсь у чумарчину, а треба було добру свиту взяти. Устав з землі, позастібався гарненько й сів, зіпершися спиною на якийсь пень. Раз у раз дивився на прогайльовину й на дуб, але нічого не бачив. Почали втомляться очі.

По тому клаптикові неба, який видко було Денисові, снувалися хмари; зірки то потопали у їх, то знову виринали, ледве блимаючи.

"Ще дощ буде,— подумав Денис.— Це кепсько: змерзнеш так, що й не висидиш".

Великі дерева понависали над їм своїм кудлатим чорним гіллям. Товсті стовбури мріли в темряві. Здавалося, що якісь здоровенні люди, якісь велетні похмурі й страшні поставали навкруги мовчки і попростягали над Денисом свої величезні лапи, щоб його вхопити. От саме над головою нависла така лапа, широко-широко розіп'явши товстючі волохаті пальці-кігті. Тільки трохи нижче — і вхопила б його. І враз ті пальці почали ворушитися, вся лапа схитнулася, мов кидаючися вниз йому на голову. Денис хотів вискочити з-під неї, але ту ж мить побачив, що всі ті страшні чорні лапи ожили, заколихалися і простяглися до нього, ворушачи своїми довгими пальцями-кігтями... Холодний важкий страх притис до землі Дениса, не давав йому поворухнутися... Зашелестіло, зашуміло, озвалася навкруги вся темрява... Ще мить...

Денис зірвався на рівні ноги — і враз розвіявся ввесь той страх. Тільки вітер тихо шелестів листом, колишучи віти. Денис зітхнув глибоко, мов що важке з себе скинув, плюнув, думкою сам себе вилаяв, що так перелякався з дурного розуму, і знову сів перехрестившися. Не дурно цей яр Чорним звуть: у йому й дерева страшні.

А давно ще прозвано його Чорним. Батько розказував, що колись, у стародавню давнину ще, тут розбійники жили, кишло їх у цьому яру було. Бо тоді тут не такий ліс був,— це вже його вирубано тепер. Був такий ліс, що й не долізе ніхто сюди, було. А вони, мабуть, отут, саме біля цього дуба, й жили, ті розбійники. То вдень у яру сидять, а вночі на здобитки йдуть, людей розбивають. Переймуть, хто їде, та й пограбують, а то так і вб'ють. А одного разу, кажуть, дак їхав пан багатий, молодий та з молодою панією... вночі... І саме проз цей яр проїздили. А розбійники й вискочили на їх. Пана ж убили, а пані отаман розбишацький, Чорний на прізвище, собі взяв. Уже вона прохала-благала, щоб він її не брав, казала, що й викуп за себе пришле... Дак дуже гарна була, закохався в неї отаман при місячному сяєві та й повів її з собою в оцей яр. Вона спершу пручалася, кричала, а далі й затихла. Як приведено її в яр, то була ще ніч, і отаман узяв її до себе в шатро. А розбійники спати полягали, сміючися та заздрячи отаманові. Попрокидалися вдень — не чуть отамана. Зазирнули в шатро, аж отаман лежить і кинджал стримить йому в грудях, а в другому кутку пані вдродлива мертва: сама себе зарізала, отамана заколовши. Поховали розбійники обох тут у яру, а собі вибрали нового отамана. Дак що ж? Не могли вижити. Як ніч, так і ходить мертва пані, ходить, і плаче, й проклинає за свою недолю розбійників. І такий страх їх узяв, що вони покинули цей яр та й подалися кудись далеко. А пані, кажуть, щороку тієї саме ночі, як зарізалась, виходить з ями та й іде байраком. Тихо-тихо йде, вся в чорному, ледве чути її...

І йшло тихо, ледве чути. Але Денис це почув. Дух йому забило, полізло догори волосся. Тупотить... Здалека ще чуть, як щось тупотить... Ось ближче... Ось уже й на прогайльовині...

Якась купа велика чорна наближається. Денис силкується зрозуміти, що то, але темрява не дає йому роздивитися. А купа все насуває, все насуває... Ось одно... двоє... Та це чоловік з парою коней!..

Денисові знову забило дух, але вже не з страху, а з думки: що то зараз буде, що то він довідається?

Підвів чоловік до дуба коні й почав мацати — до якої гілки б краще прив'язати. Прив'язав одного, тоді Другого. Постояв хвилину, мов подумав, що йому далі робити, і пішов стежкою в той бік, де був Денис, трохи навкоси від нього.

Втече! От зараз піде, покриється, і Денис нічого не знатиме, даремні будуть усі заходи, знову нічого він не довідається про те, хто його ворог. І враз мов імпетом що кинуло Дениса назустріч невідомому чоловікові. Вискочив і став перед ним, лівою рукою вхопив його за горло, а правою, держачи кийок посередині, розмахнув і вдарив з усієї сили в бік. Чоловік упав, і Денис опинився на ньому.

Але даремне на свою силу важив. Далеко дужчий за його був чоловік. Відразу вивернувся з-під його, збив його під себе і пригнітив коліном.

— А! Ти мене будеш бити! — захрипів знайомий Денисові голос.

— Роман! — скрикнув Денис.

І змовкли, вдивляючись один одному в обличчя: той на землі, під коліном, а той, нахилившися над їм, з рукою на горлі. Дивилися серед темряви хмарної ночі, силкуючися пізнати знайомі риси.

І враз пізнали...

Денис почув, як Романова рука ще дужче стиснула йому горло, але тільки на мить. Як звір дикий, одним скоком, Роман зник у темряві.

Денис підвівся хитаючись. Груди в нього боліли від Романового коліна. А, проклятий! Як пригнітив! Здоровий, як бугай!..

Денис увесь трусився — з напруження, зо злості. Тепер він знає, хто коні бере. То догадурався, а тепер і побачив. А, злодію, коноводе, харцизе проклятий! Не минеш ти тепер Денисових рук!..

Денис повідв'язував коні й повів їх з яру...

Була ще ніч, як він уїхав у двір до кума Терешка й постукав до його в темне віконце:

— А вийди лиш, куме, сюди! Пізнавши Тонконоженко голос, зараз вийшов. Перед дверима стояв Денис і держав пару коней.

— А що це?

— Твої коні.

— Ой! Та ну?

— Дивись!

Тонконоженко кинувсь до коней і хазяйським оком зараз же пізнав їх, хоч і в темряві.

— Та як же то? Нічого не розберу.

— Замкни коні в повітку, та ходім у хату, то розкажу.

Дочувшися Тонконоженко, як усе сталося, і радів поверненим коням, і трохи боявся: а що, як це знахаря розгніває?.. А як Денис сказав, що він хоче направити врядника на Романа, то він і зовсім перелякався:

— Ой куме, не роби цього! Хіба ж ти не знаєш того Гострогляда? Та 'дже всі люди кажуть, що його не можна займати, бо як схоче, то таке

поробить чоловікові, що й жити не дасть. Кажуть, хворобу насилає і на товар моровицю.

Денис почав сперечатися. Адже тут нема ніякої нечистої сили. Певне, знахар у спілці з коноводами. Діло звичайне, людське.

Та кум ніяк того не слухав. Нехай там і людське діло, та знахар має нелюдську силу.

Щоб не сперечатися більше, Денис замовк. Він заночував у кума, а вранці вернувся додому.

Було свято. Домаха пішла до церкви. Мати поралась біля печі, батько й Зінько були в хаті.

— От, тату, викохали синочка-коновода! — озвався Денис до батька.

Старий мов здригнувся:

— Що ти кажеш, Денисе? Про кого це ти кажеш?

— Про кого ж я казатиму, як не про те ледащо, злодюгу клятого! — злісно відповів Денис, роздягаючися і сердито кидаючи чумарку на піл.

— Не лютуй, а краще до ладу розкажи! — звелів батько.

Денис почав розказувати. Він і поперед сього ще думав на Романа. Та що ж? Не можна було довідатись. А от тепер уже довідавсь... І він поряду оповідав усю подію.

А старий Сиваш слухав, похилившись кінець столу, про свою ганьбу від рідного сина та й не помічав за великим смутком, що пекучі сльози

котилися йому по обличчю, по бороді й падали великими ясними краплями на спрацьовані почорнілі руки.

Дожився! Хіба він того сподівався, того дожидав? На старість йому сиву голову таким соромом син покрив, перед усіма людьми і його, і ввесь рід ізганьбив!.. Ніколи цього не було, щоб із-поміж Сивашів злодії були. А отже...

Мати стояла біля печі, прихилившися в кутку до рогачів, та й собі втирала сльози. Зінько сидів такий, як перед смертю. Тяжка хмара налягла на всю сім'ю.

А Денис усе оповідав, не помічаючи того нічого, розпалений своїм оповіданням, згадкою про відбуту боротьбу. Він доказав і змовк, і всі мовчали. Тільки материне хлипання чути було серед тиші. А Денис, незважаючи на те, правив своє:

— Цього не можна так попустити. Це він і далі буде все село грабувати та й нас. Я піду у волость. Хай їдуть у город та щоб там забрали його до тюрми.

— Денисе, чи ти розуму не згубив? — понуро спитав батько.

— Чого б я розум ізгубив?.. А що .ж я — подарую йому троє коней, чи як?

— Ех ти, безсоромний, безсоромний! — гірко й докірливо промовив батько тихим голосом, що ще тремтів од недавніх сліз.— Дак ти підеш ото самого себе поганити, людям розказувати, що Сиваші злодії?

— Та це ви через те так кажете, що ви вже старі, вам байдуже про хазяйство, а нам із Зіньком треба своє добро берегти.

— А ти, Денисе, на мене не здавайсь! — озвався поважно, з притиском Зінько.— Мені честь миліша за добро. Хоч би й тридцятеро коней пропало, я на брата не піду виказувати, самого себе ганьбити.

— Хі! Яка ж то й ганьба! Адже не ми крали, а він. Ну, як собі знаєте, коли такі добрі та багаті! А я того не подарую, бо мені ні з чого дарувати. Я зараз до врядника! — І він почав удягатися.

Мати заголосила на всю хату, кинулась до Дениса і вчепилася за його:

— Денисе! Що ти робиш? Не пущу я тебе! Не ходи!

— Одчепіться, мамо! — сердито гарикнув Денис і вирвав у матері свою руку.

— Облиш його, стара! — озвався батько.— Слухай ти! — загомонів він до Дениса, і голос його задзвенів так гостро, що той ураз спинився.— Я того тобі не дозволяю і велю не робити того. Поки я живий, то я тут хазяїн у своєму добрі, а не ти! Підеш казати — прокле-ну і сьогодні ж викидаю тебе з усіма твоїми манатками з хати, щоб ти мені її не ганьбив! І нічого не дам.

Денис знав батька. Він був звичайно тихий, але як отаким голосом заговорить, то вже що скаже, те зробить. Денис сердито швиргонув чумарку знову на піл і пішов з хати мовчки, тільки дверима грюкнув так, що аж щпаруни посипались.

Він справді облишив іти до врядника, але не міг утерпіти й розказав декому про випадок у Чорному яру. Незабаром поголоска пішла по всьому селу. Довідався й урядник і пішов спершу до Тонконоженка. Але той, боячися знахаря, сказав, що нічого він не знає, а коні самі знайшлися в яру. Покликав урядник Дениса, але й той не сказав йому нічого, бо знав, що не мине батькової кари, як скаже. Так урядник нічого

й не міг зробити. Звісно, можна потрусити і знахаря, і Романа, та хіба в їх що знайдеш? Все село говорило про їх, але заняти не можна було, бо ні до чого причепиться.

А люди, довідавшися, що то свій злодій краде, ще більше почали турбуватися. Цей знає всі закуточки й суточки, то від нього ніде на заховаєшся. Треба добре берегтися. Стукачів ще більше найняли. Ночували завсігди біля коней, кладучи коло себе коляку або киюру добру, а як хто мав, то й рушницю. Всі були на Романа дуже лихі; хто й обороняв його попереду, то той тепер лаяв. А вже що ті хазяї, яких він коней позбавляв, то ті кляли так, що й кісточки в нього не клятої не лишилося. Двоє через це зовсім зубожіло, а всім. іншим довелося позичати грошей на коні. Тепер Романові страшно було й поблизу Диблів проходити, коли не хотів головою наложити.

Але після події в Чорному яру крадіжки притихли; чи то коноводи полякалися, що їх викрито, чи то їм не було ходу за пильною вартою.

Так думали люди; а Роман думав собі інше.

Частина третя

ЛЕВАНТИНА

Левантина не знала, куди саме їй іти. Ішла в сусіднє село: може, знайде там роботу. Тепер жнива, то скрізь рук треба. До села було тільки вісім верстов, і вона вступила в його ще до снідання. Проминула кілька перших дворів і спинилася перед великою, на дві половини новою хатою, з двором, забудованим по-хазяйському зробленими повіткою, возівнею й хлівами. Серед двору стояв запряжений кінь.

"Мабуть, заможний господар живе,— подумала дівчина.— Зайду до його".

Несміливо вступила у двір, і саме в ту мить з хати вийшов господар, кремезний просивий чоловік з короткою підстриженою шпичакуватою бородою, з кудлатими бровами. Лагодився сідати їхати на поле і вздрів Левантину.

— А чого тобі, дівчино?

Вона низенько вклонилася, здоровкаючися, і тремтячим голосом сказала:

— Роботи шукаю... Чи не треба вам наймички?

— Роботи? А звідкіля ти? — спитав господар, позираючи на неї неймовірними очима з-під кудлатих брів.

— З Диблів.

— А чия ж ти? — І так він випитував про все в Левантини, розпитався й про те, через що кинула хазяїв. Вона сказала, що занедужала, а тим часом хазяї взяли іншу наймичку. Хазяїн ще подивився на її білет,— видимо, письменний був,— вернув його, а тоді сказав:

— То що, зоставайсь хоч і в нас. Роботи тепер багато... Дам тобі три карбованці на місяць.

— Дядьку, а тепер же дорожче роблять,— насмілилась озватися дівчина.

— Може, де й роблять, дак піди ще пошукай — поки його знайдеш тієї дорожчої ціни. А тут робота готова.

Подумала Левантина: і справді, поки ще його знайдеш! Може, довго ще попоходиш! Згодилась.

— Іди ж у хату та снідай, та й поїдемо зараз на поле!

Пішла Левантина в хату. Немолода жінка поралась там.

— Оце, стара, несподівано бог послав наймичку,— озвався до неї хазяїн.— Давай їй снідати, та візьму її на поле...

Хазяйка привітала її ласкаво, посадовила снідати.

Потім поїхали на поле...

І незчулася Левантина, як проминув місяць на роботі в Бовкунів (так звалися ці люди). Праця була тяжка, як звичайно по селах у жнива, та Левантина хоч і була собі утла й тендітна, але не боялася ніякої праці. Хазяї й хазяйські сини й дочка, бачачи, що вона добра робітниця, а дівчина звичайна й сором'язна, були до неї добрі. А що за працею не геть було коли й думати про щось інше, опріч роботи, то Левантина таки трохи заспокоїлася й на серці,— не так неначе стали її дошкуляти оті кляті думки про минулі лиха та зла. Про подію у Чорному яру і про все, що потім у Диблях сталося, вона нічого не знала — це зробилося вже після неї. Тут цього нічого не було чути. Левантина думала, що й довго житиме у Бовкунів, але помилилась.

Одного разу, як усі сиділи за сніданням, рипнули двері і в хату ввійшла якась дівчина:

— Здорові були! Ось і я вернулась.

— Ге, Параска! — зраділи хазяї.

Виявилося, що тая Параска — це Бовкунова наймичка. Занедужала в неї мати, дак вона й пішла на який час додому; а тепер мати подужчала, то вона й назад.

Левантина зоставалася ні в сих ні в тих, бо господарі знову брали Параску. Вона не вдержалась:

— Чом же ви, дядьку, не сказали, що у вас наймичка є? Може б, я тоді у вас і не стала, а деінде шукала служби.

— Еге, дівчино! Того ж я й не казав, що ти тоді не стала б, а мені,— сама бачиш,— рук було треба, аж кричало,— по щирості відказав Бовкун...— Та не журися! Я оце завтра їду в город, а в мене там є родич, брат у перших, бакалією торгує... Я оце як був у його, дак він мені казав, що йому треба наймички. Їдьмо завтра в город, то я тебе одвезу до його: може, він не знайшов іще дівки, то тебе візьме. А не візьме він, то візьме хто інший,— у городі людей багато.

"Чи в город, то й у город!" — подумала собі Левантина. Вона там зроду не була, дак їй трохи страшно було туди їхати, але ж там був заробіток, а тут уже відбули жнива, то не дуже треба найманих рук. Вранці поїхала з Бовкуном у город.

Чомусь той город здався їй не таким пишним, як вона думала. Такі будинки вона бачила і в панів у своєму селі, тільки що тут їх було дуже багато: дерев'яних, кам'яних, сірих, білих, жовтих... так і мигтять ув очі... Та все один до одного попритулювані — ні городів, ні садків. По вулицях сновигають солдати та пани, лаються якісь москалі; віз торохтить по камінні та підкидає на ямках — аж не всидиш. Не подобалося те все Левантині.

— Тпру! — припинив Бовкун коні. Стали біля невеличкої крамниці.

— Ану, злазь. Левантине, бо оце вже ми й приїхали.

Бовкун прив'язав коня до ліхтарного стовпа, і вдвох увійшли в крамницю.

Крамниця була підхожа до тієї, що Левантина бачила і в себе на селі, тільки більша. По ній крутився хазяїн, Степан Іванович Квасюк, чи то пак Квасюков,— це вже так він себе тепер звав. Чорнявий, з банькатими очима, з підстриженою по-городянському борідкою, не дуже гарний з себе, та й не поганий.

— Здоров був, Степане Івановичу! — привітався гість.

— А, здрастуйте, здрастуйте, Платоне Григоровичу! Заїздіть же в двір, чого ви на вулиці стали? — запрохував хазяїн.

— Нема коли, треба на базар поспішатися,— відказав Бовкун.— А ось я, коли хочете, дівчину вам привіз. Чи, може, вже наняли собі?

— Ні, ні, ще.

— Дак оця хоче у вас стати. Служила в мене місяць,— добра робітниця. Я й далі б зоставив, та не можна.— І він почав розказувати, через віщо мусив Левантину відіслати. А Квасюк тим часом поглядав на неї своїми банькатими очима, і Левантині чомусь не подобався той погляд.

— А яку ціну візьмеш, дівчино? — спитав він.

— Три з половиною на місяць,— несміливо сказала Левантина.

В городі служили по чотири та по п'ять карбованців, але Квасюк побачив, що Левантина того не знає, і сказав, що більш як три карбованці не дасть, та ще щоб вона й на своїй одежі була. Левантина не довго думала й поєдналась. Квасюк забрав у неї пашпорт і одвів її в кухню до своєї жінки.

Квасючка, висока й худа жінка, дуже старіша за свого чоловіка, глянула такими сердитими очима на Левантину, так до неї озвалась, що в тієї аж у душі похололо.

"Боже мій,— думала вона.— Які ж тут непривітні люди! Як я тут житиму?"

Хазяйка зараз же поставила її за роботу до печі. Кілька разів налаяла, що селючка і нічого не тямить, хоч Левантина робила все як треба. Левантина їй не подобалася, бо була молода й гарна. Квасюк був на десять років молодший за жінку і оженився з нею через гроші. Ті гроші він давно забрав собі до рук, завів на них цю крамницю, а жінкою почав поштурхувати. Вона йому вже наприкрилася, бо була стара й негарна. Як він наймав молоду наймичку, то Квасючка лютувала і силкувалася витришкати її геть усякими причіпками та знущанням. Воліла б старих наймичок, бо до тих цей клятий бабій не в'яз би. Але Квасюк проганяв старих так само, як вона молодих. І через те в їх у хаті завсігди кипіло, як у казані.

Того ж вечора вона сказала чоловікові, що Левантина селючка, нічого не тямить, то вона її відішле. Але Квасюк знав уже, через що це.

— Не вередуй! — крикнув.— Через тебе наймички не вдержиш. Щомісяця нова. Одішлеш цю — зостанешся зовсім без наймички, бо ніякої тоді не найму.

— Про мене краще без наймички, ніж із такою, як ця! — кричала розлютована Квасючка, бо в них ще ні одної наймички не було такої чепурної, як Левантина.

— Та мені байдуже до тебе, чорт тебе бери, хоч би й сама все робила — як кобила, здорова! Дак же не поробиш усього сама, то мені через твої вереди кумерції вред буде.

— Кумерції вред! Якраз тобі кумерція в голові! Знаю, чого треба! Дак я за тобою і вночі слідком ходитиму.

Двоє дітей — хлопець шести років і дівчина семи — попрокидалися і слухали сварку, слухали не вперше. Незважаючи на їх, Квасючка кричала:

— Я тебе вночі з постелі не пущу! Не думай, що тобі пособиться, коли ти її зоставиш.

— Тю на тебе, скажену! Я тобі кажу: одправиш цю дівчину, я її знову, тобі на злість, ізнайду, а тебе з хати вижену,— йди геть ік твоєму дурному батькові, що пустив на світ таку пришелепувату дочку!

Квасючка замовкла, пам'ятаючи, що вже одного разу чоловік її вигнав був, а батько не дуже привітав, то їй довелося вертатися додому й коритися чоловікові. Вона знишкла, але наважилась так дошкуляти Левантину, щоб та, не витерпівши, сама втекла.

І справді дошкуляла. Левантині просвітку не було за роботою, за лайкою та за штурханцями. Сердита Стручиха була така добра проти цієї худої, як суха тараня, носатої, рудої крамарки, розпаленої заздрістю й невірою до чоловіка. Левантина мусила вставати вдосвіта, як ще темно було, а лягала опівночі,— і ввесь день на роботі. І що не зробить, як не ступить — усе було не так, усе не до ладу, за все гримання, а то й штурханець межи плечі. Квасюк же був до неї добрий, і як не було жінки, то все так поглядав на неї, як кіт на сало. Левантині від того погляду ставало так моторошно, що вона тоді бажала, щоб швидше повернулася Квасючка з своєю лайкою. Вона силкувалася не стріватися з ним на самоті, а він робився до неї ласкавіший та ласкавіший і нишком силоміць пхав їй у руки кілька разів цукерки з крамниці. Левантина любила ласощі, але ті цукерки було їй чогось гидко їсти, і вона віддавала їх дітям або викидала. А одного разу хотів подарувати їй гарну червону стрічку. Вона не взяла і втекла від його.

Проминув місяць. Левантина стомилася так, що наважилася кинути службу і сказала про це хазяїнові. Той здивувався:

— Чого? Через що?

Вона почала казати, що дуже важко жити, що ніколи спочинку нема, сама лайка, а то й бійка. Але Квасюк ніяк не хотів її пускати:

— І не вигадуй! І не видумлюй! Що це ти? Яке ж ти маєш право кинути мене без наймички? Мусиш бути, аж поки я нову знайду. А що тобі важко, дак цього більше не буде.

Мусила Левантина зостатися, і справді їй покращало: хазяйка вже не годувала її потиличниками і менше лаяла, хоч позирала на неї ще лютішими очима, бо як засварився з нею чоловік за Левантину, то аж попобив її.

Але сам Квасюк почав чіплятися дужче. Скоро Квасючка одвихнеться з дому, він зараз посадить дітей у крамниці, а сам до неї та й починає підлабузнюватись. Одного разу хотів обняти, дак вона йому такого стусана дала, що аж поточився.

— Оце, яка сердита! — каже немов ласкавенько, а в самого банькаті очі так і зайнялися.

— Не в'язніть, дядьку! — закричала Левантина.— Бо, їй-бо, втечу!

— Дурна ти! — відказав Квасюк, знову підходячи до неї та заступаючи їй дорогу так, що вона опинилась аж у кутку біля печі.— Чого тобі тікати? Не будь така сердита до мене, то я тебе как куколку наряджу, а хазяйка не посміє й слова тобі сказать. Любить буду так, що аж!..— І його нахабні очі зажевріли, впиваючися в неї.

— Не займайте мене, бо кричатиму!

— Пустяки! Разлі я звєр якой, чи що, щоб од мене кричать! Та я й займать тебе не буду, коли ти не схочеш. Я до тебе добрий, то й ти будь до мене добра.

Левантина почала совати рогачем у печі, а він тим часом ущипнув її за руку.

— От одійдіть, дядьку, бо, їй-бо, оцим рогачем так і дам! — скрикнула вже зовсім сердито Левантина.

— А я рогач у тебе одніму, а тогда тебе поцілую.

— У вас є жінка,— її й цілуйте, а не мене!

— Стану я таку погану цілувать!

— А нащо брали?

— Бо глупой тогда був.

— Ну, то будьте ж тепер розумні та не в'язніть до мене!

У другій хаті почулась Квасюччина хода, Квасюк зник з кухні в двір.

Прийде Левантина в крамницю чогось узяти в хазяйство,— він їй знов те співає. Вона вже була рада, що Квасючка не допускала її до крамниці, а сама туди ходила. Та те мало помагало, бо він завсігди так прирозуміє, щоб де самому її застукати.

— Дядьку,— казала Левантина,— коли ви до мене чіпляєтесь, то давайте мені рощот!

— Не дам.

— То я втечу; хай вам і гроші зостаються.

— Не втечеш, потому шо в меня твой пашпорт, а без пашпорту тебе в одну минуту в поліцію заберуть.

Левантина бачила, що вона в неволі, все думала, як би з сієї неволі визволитися, і не могла нічого вигадати.

II

Як хазяїн виходив чого з крамниці, то замісто його сиділа хазяйка, а як і хазяйки не було або їй ніколи, то, на другий місяць служби Левантининої, Квасюк став посилати туди Левантину. Замкне шухляду з грішми та й посадить дівчину, поки сам увійде. Згодом, привчившися, вона, було, часом дещо й продасть іноді — таке, що йому ціну знає.

Одного разу вона сиділа отак у крамниці, коли ввійшло щось. Був осінній хмарний вечір, а скупі Квасюки шкодували рано світити,— у крамниці було поночі, і Левантина тільки й побачила високу постать якогось чоловіка в пальті.

— А дайте чвертку табаку! — попрохав покупець.

Левантина здригнулася вся, всією своєю істотою.

Перед нею стояв Роман.

І він пізнав її і спинився здивований, навіть уражений, не знаючи, що казати. Та швидко схаменувся:

— Левантина!.. Штука! Каким таким образом тут очутилась?

Вона стояла перед ним нерухома, і щось не давало їй дихати, не давало говорити.

— Служиш тут, чи как?

— Служу...— ледве вимовила вона, і в цю мить увійшов Квасюк.

Роман зараз же кинув розмовляти з Левантином, і вона пішла з крамниці. Але Квасюк, увіходячи, дочувся, як вони розмовляли, покликав згодом Левантину і почав її допитуватися — хто цей парубок і через що вона його знає. Вона сказала, що з одного з ним села.

Здавалася зовсім спокійною, хоч уся холола. Дожидала ночі, як бога, щоб зостатися самій. Зосталася, та не полегшало. Не могла заснути. Все минуле, все тяжке й болюче встало, ожило новим життям і пекло її, мордувало.

Присягання, божіння, і тоді зрада й ганьба, неслава, сором!.. А він живе тут, нікуди не поїхав, гарно вбраний... живе добре, мабуть... і покинув її, забув, мов то не він присягався, не він занапастив їй життя!..

Нащо доля знову їм зустрітися судила? Краще б вона його не бачила, не чула про його нічого,— тоді б вона думала, що, може, він умер або живе десь далеко, у злиднях, у горі й нічим не може їй допомогти. Тоді б їй було легше. А тепер!..

Пекучий жаль обнімав її за молодим занапащеним життям... жаль на себе й на його... зрадника...

Самий жаль на його. Якби вона могла його клясти, може б їй було легше. Але вона не могла.

Вона казала собі, що не любить його більше після того, як він так із нею зробив, але зла, зненависті не було в неї до його.

А ті згадки, ті прокляті згадки минулого, недовгого і так страшно розбитого щастя!.. Це ж усе минуло, його немає й не буде вже ніколи... Навіщо ж їй згадується, як його очі зазирали їй у вічі при місячному сяєві?.. Бачить той погляд... чує його палкі уста на своїх устах... і як його дужі руки, обнявши її, забравшії її всю цілком, пригортають так могуче і так боляче-солодко!..

Безщасна кидалася по ліжку, сон утік од неї далеко, зляканий палкими неспокійними образами... образи минулого щастя мішалися з образами перебутої ганьби й сорому... йшли один за одним, як хвилі в річці, і не було в неї сили припинити їх, прогнати від себе і хоч на мить угамувати цю муку.

І довго це діялось...

Крізь маленьке віконце вже починало сіріти першим уранішнім світом. Чути було, як хтось уже проїхав улицею, а Левантина ще не спала, знеможена без краю своїми думками. Лежала, заплющивши очі, а його очі стояли перед нею і дивились, дивились на неї... пильно, нерухомо... такі великі... аж горять на чорному Романовому обличчі... Яке воно страшне стало!.. А очі все більшають, і все наближаються, і печуть її, печуть!.. Хоче скрикнути — не може; хоче ворухнутися — не здужає. А вони все печуть аж у саме серце, аж у саму середину серця, і його страшна рука, чорна така, як і обличчя, бере її бідне серце, і стискає дуже, дуже, і хоче вирвати з грудей.

Крикнувши, зірвалася на рівні ноги і стала серед хати, вся тремтячи.

То був сон, що на мить одну до неї злетів, але який же страшний сон!..

Стояла і тремтіла.

— Левантине! Чого висипляєшся? На базар треба!— озвалася з другої хати Квасючка.

Левантина схаменулася. Провела тремтячою рукою по чолу і стала вбиратися.

Убралася, взяла кошик і вийшла. Надворі вже було зовсім видко, скрізь ішли на базар люди.

Ледве завернула за ріг своєї вулиці на другу — перед нею став Роман.

З несподіванки злякалася так, що аж спинилась, і на мить чорне обличчя з минулого сну промайнуло перед нею, та зараз же й зникло, бо живий Роман нітрохи не нагадував тієї страшної примари. Він стояв перед нею з білим викоханим обличчям, ще чепурнішим, ніж воно було на селі, і всміхався:

— Здорова була. Левантине! Він, видимо, дожидався на неї, стояв тут, поки вона вийде.

— Здоров...— одказала, не дивлячись на нього.

— А що, не думала, що встрєтиш меня тут?

— Ні...

— Дак ти служиш у городі... Та чого ж ми стали? Іди, куди йдеш, а я немножко пройду з тобою... Так давно служиш?

— Третій місяць...

Вона відказувала тихо, спустивши очі додолу, йдучи з їм поруч.

— Штука! Зроду не думав!.. Каким же це ти образом попала сюди?

Він ще питається!..

Але перемогла себе і відповіла, силкуючися говорити спокійно:

— Як умерла... наша дочка... то я й не схотіла вже зостатися в своєму селі... і пішла по наймах...

— Дак дочка була... вмерла!..— сказав Роман, трохи помовчавши.— Ну, царство їй небесне!.. Ето вона й харашо здєлала, що вмерла.

— Нащо ти так кажеш, Романе?

— А разлі б лучче було, как би вона зав'язала тобі світ?

— Не вона мені зав'язала світ, а... мій дурний розум та... ти, Романе...

— А ти не нападайсь на меня! Разлі я про тебе не думал? Сколько раз! Може б, полетев до тебе, дак чого лететь? Случалось по скольки день голодному ходить... Шо я тебе — голодувать позвав би? А кватиря була така: сад на ноч, а на день — базар та вулиця. Куди б же я тебе брав? Тольки недавничко бог дал службу таку-сяку знайтить; думал — розживусь немножко, а тогда вже й до тебе весть подам, щоб приходила.

— Невже ти думав мене кликати? — спиталася Ле-вантина, і радіючи, і віри не ймучи.

— Ну, от так! А то ж как? Разлі ти думаєш — я какой?

І він почав їй розказувати, що він за нею журився, та як він шукав роботи, та бідував, і скрізь прибільшував своє лихо та розтягав його на довший час.

— А я, боже ж, тебе дожидала на Різдво!

— Ну й чудна ти! Как же б я до тебе прийшол, когда меня дома вором об'явили?

— Дак хоч би звісточку подав — де й що ти, щоб я хоч знала.

— Ну й чудная ти! Ну й какую б же я подав звісточку? Що голодний та холодний? Не стоїть того дела! Та й так сказать: не хотєл озиваться, щоб Денис та волосні не довідались, де я: вони б же мене тогда січас у холодну запакували, а то й у тюрягу. Разлі ж я дурной, щоб в огонь самому лєзть?

Левантині все, що він казав, здавалося правдою. Та тільки гірко, що воно так усе зробилося.

— А що ж ти тепер робиш, Романе? — спиталася вона.

Роман загомонів швидко, мов поспішаючи мерщій проминути це питання:

— Вот видиш, я тут на службі служу... Тут, знаєш, есть такой лісной склад, дак я там... за прикажчика... Не очень щоб прекрасно й жить — ну та живйом как-небудь.

Цю казку він усім розказував, хто не знав його.

— Отут недалечке й живу —— у Рівчаках... Приходь когда-небудь.

Левантина махнула рукою. Минулося! Буде вже й того, що зазнала.

Він почав упевняти, що зовсім лиха їй не хотів, що робив з нею по щирості. Говорив ласкаво, прихильно, і Левантині здавалося, що перед нею оживав той давній Роман, якого вона так кохала.

А він усе прохав прийти до його.

Що він вигадує? Хіба вона яка, щоб до парубка в хату йти? Та й коли б вона йшла? Їй просвітлої години нема за роботою.

Але він не покидав свого. Коли до його прийти не хоче, то нехай випроситься в хазяйки в неділю. Вони пішли б удвох на прохідку,— от хоч би в городський сад... Він їй так багато має розказати. Вона його робить винним, а він не винен,— треба ж йому виправитися... бо він її любить і не хоче, щоб вона так про його думала.

Вона мов того не чула.

— Куди це ми зайшли? От я за балачками, замість базару, бозна-куди пішла.

— Поспєєш іщо на базар!

— Не можна: хазяйка лаятиме.

Вони повернули до базару, і він ще трохи її провів, усе просячи вийти. Наприкінці сказав, що в неділю ввечері, годин у п'ять, дожидатиметься її коло воріт у городський сад, і з тим пішов.

Вона не відказала йому нічого. Але ввесь тиждень думала про це. Піти чи не піти? Після того всього, що він їй заподіяв? І чого? Він кликав її, але ні словом не озвався, що тепер думає робити. І чого ж вона піде?

Чудна вона. Стрілася з ним раз на вулиці на якусь там часинку і хоче, щоб уже все зробилося. Може ж, він на те й кличе її, щоб це все розказати та порадитись, як зробити.

Думки хилилися туди й сюди. Не знала, на чому стати, і рада була, думаючи, що однак хазяйка її не пустить. Та зовсім несподівано сталося інакше. У суботу приїхав з свого хутора хазяйчин батько і забрав дочку до себе та й надовго: її мати занедужала.

У неділю Левантина не мала за думками спокою з самісінького ранку. Проситися чи не проситися в хазяїна? Цей, певне, пустить. Ні, мабуть, не треба. Коли Роман не зводить, а справді по щирості хоче що зробити, то зробить, а їй нема чого назустріч йому бігти.

Може, й так, а може, й не так. Як тепер вона не вийде, він подумає, що вона й зовсім одкинулась од його, та й облишить усе. І впустить вона з рук те, що могла б мати.

Таки надумала: вийду чи не вийду до його, а попрошусь у хазяїна. І справді попросилася погуляти, подавши ввечері самовар. Квасюк, бажаючи придобритися до неї, зараз же пустив, тільки наказав недовго ходити.

Прийнявши самовар, Левантина вбралася в що було краще та й пішла з дому.

Вийшла на вулицю, а все з тою думкою, що, може, вийде до його в сад, а може, й ні.

Помалу йшла вулицями, не дуже й дивлячись, куди йде, і опинилась перед мережчатою брамою великого саду.

У саду нікого не було. Почалася вже осінь, накрапали часом дощі, і городяни кинули ходити в цей сад, що розрісся аж на краю города, а

товклися по посиланих піском стежках бульвару всередині міста. Не було нікого й сьогодні, хоч надворі була й година.

Перед Левантиною лежала стежка, що вганялася в глиб гаю з гарних великих дерев. Постояла трохи і пішла нею.

І відразу голос знайомий промовив над ухом:

— Спасибі, серденько, що прийшла!

Він уже йшов біля неї, вийшовши з маленької стежечки збоку. Обвив її стан рукою, але вона тихо визволилася з тих обіймів, і вони пішли поруч під рясним верховіттям старих високих дерев. Надворі вже смеркалося, і на стежці було темно.

Дійшли до якоїсь будівлі.

— Отут я ночував, как не було деньог на ночлежний,— показав на будівлю Роман.

— Бідненький! — промовила Левантина і схотіла подивитися всередину.

Роман одігнув гвіздок той, що їм забито було дверці, і вони ввійшли в порожній партер. Перед Левантиною ледве мріли в темряві стіни, а там, у тій чорній пащі, де була сцена, якісь стовпи... Вони підійшли ближче до місця, де був оркестр; хода їх гучно озивалася по дощаному помосту, котилася луною туди, в темряву, і щось там затріщало,— мабуть, двері зарипіли...

— Ух, як страшно! — скрикнула Левантина і несамохіть притулилася до Романа.

Він знову хотів її обняти, але вона зараз же повернулася й вибігла з театру.

— Боже!.. І як тобі не страшно було тут ночувати! —промовила вона, йдучи з їм далі стежкою.— Я б зроду не пішла сюди,— краще б на вулиці!

— На вулиці поліція не дозволить,— нада ховаться туди, куди вона не загляда.

І він знову почав розказувати про своє минуле життя в городі, багато прибріхуючи, казав, що він її любить і ніколи не покидав любити. Вона слухала те, і їй згадувалось, як він покинув її на поталу, на глум людям, але вона зараз же проганяла від себе ці згадки, і вони зникали, а вона впивалася його солодкими словами... Він малював їй краще життя. Казав, що незабаром хазяїн дасть йому кращу посаду, він одбиратиме аж триста рублів на рік, і тоді вони могтимуть жити вкупі.

Левантині здавалося, що вони могли б жити вкупі й тепер або хоч звінчатися й тепер, але вона це тільки подумала, а чомусь не сказала...

В саду було таємно й тихо, високе склепіння з віт схилялося над ними так захисно-прихильно, і вони були тільки вдвох, і вона так хотіла йому вірити. І сама не помітила, як його рука обняла її стан, і дівчина не пручалася. Вони йшли, близько-близько притулившись одне до одного. Якась солодка знемога починала опановувати її всю від цього доторкання, від його ласкавого голосу... І його губи нахилились їй до уст, і, заплющивши очі, вона відповідала йому на поцілунок...

І відразу розгорнулися вгорі віти, і темне, поважне, високе небо глянуло на їх своїми очима-зорями. І цей погляд мов одразу розігнав Левантині мари. Вона вирвалась од Романа, відскочила і, простягши поперед себе руки, мов хотіла від його оборонитись, скрикнула:

— Ні, Романе, ні! Не займай мене!.. Не хочу!.. Зроду не хочу!..

Вона вся тремтіла. Ще раз сказала: "Не хочу!" — і пішла швидко, мало не побігла, назад, мов боячися його, мов утікаючи від його. Він поспішався слідком за нею, кажучи, що вона дурна, що нема чого боятися. Але вона йшла хутко, нічого не кажучи, не дивлячись на його.

Незабаром вийшли з саду. Левантина мов заспокоїлася, пішла тихше. Роман почав говорити про інше: розказував дівчині, що він був у театрі, і як там гарно, і що то театр. Вона спершу тільки слухала його, потім почала й розпитуватися, зацікавившися. Про те, що було в саду, вже більше не згадували.

Він повів її додому іншими вулицями, не тудою, кудою вона йшла. Як проходили проз один двір, він показав на невеличку хатку:

— Отут я живу.

Левантина нічого не сказала, тільки швидше пішла далі, мов боялася, щоб він не повів її до себе. Як вийшла на свою вулицю, попрохала його не йти вже за нею і швидко дійшла додому.

Вертаючись Роман од неї, сердився, що йому так не щастило. Але це ще більше розпалювало його. Він зовсім не сподівався, що Левантина буде така вперта. Думав, що як у городі сама собі, то ще краще... Бери, каже, та вінчайся... Туди к чортам! Саме тепер йому женитись та дітей заводити.

Але нехай не бришкає! Його рук не мине.

І він почав учащати в крамницю — чи не побачить Левантини. Але Квасюк помітив, що цей парубок не дурно зробився охочий у його купувати, і не став зовсім покидати в крамниці Левантину. Роман почав тоді стерегти дівчину на вулиці в той час, як вона мала йти на базар.

Вона знала це і боялася тих зустрічей, разом і бажала їх. Перш ніж вийти з хвіртки, страхаючись, позирала, чи нема де Романа, обходила іншими вулицями, а не стрівши його, почувалась так, мов її надія одурила... І сама гнівалася на себе за те почування...

Але іноді йому щастило перейняти її. Тоді він проводив її до базару, силкуючися спершу завести дівчину на які інші вулиці, щоб довше ходити. І все так гарно до неї говорив і прохав вийти.

Якби вона не бачила його, то їй би легше було: вона б його потроху забувала. Але оці зустрічі, оці втікання від зустрічей і жаль за їми, оці розмови й думки, думки про його та про його слова, не давали їй спокою.

Лихо було Левантині з Романом, а ще гірше з Квасюком. За ним не було їй просвітку. Відколи Квасючка поїхала — в'яз до неї, як шевська смола, ліз обнімати й цілувати її. Вона звичайно штовхала його, втікала з хати й сідала надворі, аж поки він ішов знов до своєї бакалії. Добре хоч те, що не міг довго сидіти в хаті.

Уночі вона защіпала на защіпку двері з кухні в світлиці. Але одного разу прокинулася, почувши біля себе когось. Схопилася спросоння як божевільна.

— Не пужайсь! Не пужайсь! Ето я...— озвався знайомий гидкий їй голос, і вона почула на собі його руку. Зірвалась з лави та — з хати! Перебігла двір і заховалась аж у другому кінці його за сажнями дров.

Була боса, в самій сорочці та в лихенькій спідничині.

Вона сиділа там довго, тремтячи зо страху й холоду, цокотячи зубами. Сиділа, аж поки подубіли з холоду ноги, і всю її мов трясця трусила. Тоді догадалася злізти на горище над кінницею і закопатися в сіно. Там зогрілася і, дрімаючи та прокидаючись, пролежала до ранку.

Уранці, тільки рипнула дверима в кухню, Квасюк зараз же вийшов з другої хати:

— Где ето ти бродяжиж по ночах? Давно нада по хазяйству пораться, а вона біга.

Так говорив, мовби сам нічого й не зробив, а вона була винна. Не стала з ним сперечатися, тільки сказала:

— Оддайте мені пашпорт та зароблені гроші, то я піду від вас.

Він зареготався:

— Иш, какая умниця! Хазяйка з дому, а вона будеть рощитуваться, без роботниці хазяйство покидать! Дав би я їй деньги й пашпорт! Нічого не дам! Хочеш ітить — іди такая, какая єсть, то посидиш у поліції та по етапу додому пошлють.

Левантина боялась поліції та етапу. Вона згадувала, як одну з їх села дівчину приведено додому етапом. Боже, якого сорома було! А скільки назнущались з бідолашної в поліції?

— А що? Вже й спужалась? — казав далі Квасюк.— Ну, єслі ти така ніжна, то я тебе больше й не займу. Живи сібє,— я до тебе й не торкнуся.

І почав божитися й присягатися, що не займатиме. Вона не знала, чи вірити йому, чи ні. Якби не той пашпорт та гроші, то зараз би втекла. А так — що вона робитиме?

Зважилася зостатися, але того ж дня купила за свої гроші кільця до дверей і замок, бо защіпку можна було відкинути з Квасюкової хати в щілину. Прикрутила кільця і замикала на ніч двері, але не могла

спокійно спати. Раз у раз прокидалася, бо їй усе марилося, що хтось увіходить до неї.

Стрівшися Левантина з Романом, похвалилася, що їй погано жити, що хазяїн до неї в'язне.

— Дак що? Бросай тут та ставай на другую службу! — порадив той.

— Як же я кину, коли він ні пашпорта, ні грошей не віддає?

— Скверная штука: без пашпорта ніхто не при-йметь... Ну, а ти таки бросай та й переходь до мене жить. А тим часом пожалуємось у поліцію, що воно пашпорт не оддайоть. Поки пашпорта получит та службу найдеш, то живи в меня.

Левантина не приставала на це і все думала, що його робити. Правда, ось уже кілька день хазяїн її не займає, але хто його зна, як воно далі буде.

І справді, далі не було нічого гарного. Квасюк нишком висмикнув з дверей кільце і знову його застромив — аби держалося. Левантина не помітила цього.

Вночі він попхнув двері, кільце вискочило, і він увійшов у кухню. Левантина почула це вже тоді, як він обхопив її руками. Вона скрикнула, прокинувшись, і схопилася, але він зараз же знову звалив її на ліжко. Вона почала відбиватися з усієї сили, але тієї сили було мало, щоб подужати здорового чоловіка. Вона вже знемагала в останній боротьбі. Його гидка пика лежала їй на обличчі. Сама не знаючи як, ухопила його зубами за щоку і стиснула зуби так дуже, що він скрикнув з болю і розняв руки. Вона відіпхнула його і чула, як він упав додолу, загрюкотівши. За мить вона вже була надворі. Страх так опанував її, що вона вибігла з двору на вулицю і тільки там пішла тихше.

Ішла вулицею і вся трусилася з страху, з турботи, з холоду. Після першого випадку з Квасюком вона спала завсігди вбрана, але була боса, і холод дошкуляв її у ноги. Пішла швидше вулицями без ніякої мети, не знаючи, що робити. Було вже нерано. На порожніх півтемних вулицях догорали ліхтарі, ледве блимаючи. Де-не-де блукали стукачі, розганяли свій сон, калатаючи в калаташку; а деякі вже спали, прихилившися до дверей на якому рундучку.

Левантина йшла, все йшла вулиця за вулицею, без ніякої мети, аби не стояти, аби йти. Ходила так довго, аж поки втомилася, і сіла на ослінчику під чиїмись ворітьми, підобгавши під себе задубілі з холоду ноги. Не довго посиділа, бо зараз же стукач прогнав її звідти:

— Іди, йди! Багато тут таких шляється! Не огинайсь, бо свисну, то прибіжить городовий — забере в поліцію.

Левантина пішла далі. Перейшла кільки кварталів і знову притулилась уже на рундучку. Тут посиділа трохи довше, бо стукач з цього кварталу десь заснув. Але нарешті таки прогнав, ще й вилаяв погано. Ходила тоді знову з вулиці на вулицю, аби якось доблукати до світу. Хоч не знала, що вона мусить робити й світом.

Вернутися до Квасюка? Але тільки подумала про це, то всю її почало трусити. Краще з голоду вмерти, замерзнути, ніж од його пропасти!.. Піти зранку ж наймати ся, стати на точку? Хто ж її там візьме, босу й простоволосу, ще й безпашпортну? Вернутися додому в своє село? Але туди її так само не навертало, як і до Квасюка. Та поки вона дійде, то й задубіє на дорозі.

Думки мучили її так само, як холод та втома. Вона вже кілька ночей спала дуже потроху і тепер почувала, що сон так і хиляє її: от-от упаде й засне на вулиці. З усієї сили бадьорила сама себе і все йшла, йшла...

Все вулиці, вулиці, вулиці... Мертві вулиці... Такі чужі, як і люди... Ні душечки рідної!..

Яка самотня, яка покинута... На всьому світі...

Без помочі, без надії... Хоч би куточок теплий!.. Хоч би людина добра!.. Тільки вулиці темні, холодні і щось торохтить-торохтить-торохтить...

Спіткнулася і трохи не впала. Вона спала, йдучи. Не спала, а так — голова туманіє... Люди їдуть на базар — торохтять. Уже починає світати.

Хоч би де прихилитись! Куди вона йде?.. Ох, як тяжко,— все тіло болить!.. І душа... Хоч би і вмерти... Хоч з мосту та в воду — он з того мосту.

Зійшла на його, перехилилась через поруччя. Дивилась вниз.

Сіра, нечиста вода пливла ліниво, заспано під уранішнім туманом... Така холодна, негарна... Далі, далі!..

Зовсім уже видко, по городу метушаться люди. Де це вона? Неначе вона тут була, а не пізнає... Стала й дивиться. Хатки й поганенькі обшарпані будиночки тислися в яру попід глинистою кручею. Згадала: Рівчаки... Ті, де Роман... Чи не його це й хата?..

Тепло у його в хаті... Піти б туди, бо там тепло... І заснути можна...

Хитаючися перейшла двір і пішла в хату.

III

Романові з товариством останніми часами не щастило. Пішли вони в Диблі і зовсім уже налагодилися вивести пару добрих коней. Коли тут нечиста нагнала гурт п'яних перезвян, і вся справа ляснула. Аж до світу куйовдилася перезва на тій вулиці, де були коні, і на ближчих, а товариші мусили сидіти, притаївшись в суточках. Добре попотрусилися, боячися, що їх там побачать, а вже якби побачили п'яні чоловіки, то певне, що живими не пустили б. Ледве пощастило помалу-малу вибратися звідти та винести цілу душу.

Після цього, трохи згодом, Левдик з двома хлопцями подався в Ріпаки, і їм дуже добре пощастило вивести троє коней. Але зараз же за селом норовиста коняка скинула Лукаша і втекла в поле. Мусив він плуганитися в город пішки, а ті двоє поїхали, щоб одвести коней до Гапона. Та, їм на лихо, надворі був туман, такий густий, що вони зблукалися, проблукали всю ніч, не потрапили до Гапона, а заїхали в Чорновус і аж тоді схаменулися, як побачили перед собою хати. По вулиці вже вештались люди і зараз же їх припинили. Спершу чорновусці подумали, що це просто з якої слободи люди зблукалися, почали їх розпитувати — відкіля, та куди, та чого їдуть. Ті щось не так одказали, щось наплутали,— вони їх у волость, почали допитуватися, а ті ще більше плутали, і виявилось, що це коноводи. Бито їх дуже, а потім одвезено до тюрми.

Товариство не боялося, що вони викажуть на суді інших: то добрі хлопці і цього не зроблять. Але ж їх замкнуть найменше на рік до тюрми, а то так і зашлють, бо вони вже не вперше на суді, а товариство тоді втрачає двох добрих робітників. А друге — здобич вискочила з рук іще раз.

Після цього отаман з Романом та з Лукашем знову подалися в Диблі, але й сього разу нещасливо: перешкодили стукачі, бо всю ніч ходили по вулицях, не даючи підступитися ні до одного двору. Бо хоч п'яні перезвяни і не догледілись тоді до коноводів, але потім удень люди побачили, що по городах походжено, і ходило щось чуже. Догадались, які то гості були, і додали варти.

І це вже так два місяці товариство сиділо без заробітку. Пооб'їдалися й пообносювалися так, що вже далі нікуди. Тільки Ярош жив, як попереду, бо він завсігди пив потроху і не дуже шикував грішми, як вони йому потрапляли до рук. Через те всі тепер до його приходили позичати грошей, і він помагав товаришам потроху. Саме за такою позичкою зайшли до нього ввечері Патрокл Хвигуровський та похмурий Кучма. Сиділи, нарікаючи на лихі часи, коли почули, що хтось іще йде, і незабаром у хату вскочив новий гість — Лукаш.

Він був ще обідраніший, ніж попереду, а на довгих ногах не було чобіт: він уже давно їх пропив "з горя" і тепер ходив так, що одна нога була в резиновій калоші, а друга обгорнена онучкою та ув'язана мотузком. Дарма що так, а був веселий, ускочивши, махав руками й вигукував:

— Здрастуйте вам! Чого киснете? Дєла — первий сорт,— кричав він п'яним голосом і брязнув на стіл кількома срібними грошинами, що вони аж розкотилися по столу і дві впало додолу. Перелякана дитина заплакала в колисці, і бліда й мовчазна Ярошиха нахилилась над нею, щось дитині шепочучи, голублячи її. А Лукаш став посеред хати, з шапкою на потилиці, руки в боки, і всміхався безглуздим п'яним усміхом.

Ярош із Кучмою глянули, дивуючись, на нього, а Патрокл Хвигуровський підняв ті монети, що попадали додолу.

— Чи ти ба! — скрикнув.— Гляньте лиш: карбованець і три четвертаки! Де це ти добув, хлопче? Може, в кого "загубив"?

— Оввa! Как уже я, то й не можу добуть! Пальто первий сорт, а двері лакей не запер, а я пальто надел та й пошов на базар, як пан!

— Еге! Лукаш старовину згадав, своє давнє ремесло.

— А чим старе моє ремесло погане? — питав задерикувато Лукаш.— От ви з своїм новим без копєйки сидите, а в мене бряжчать?

— Величається! — гарикнув похмурий Кучма.— Поцупив якесь дрантя та й радий. Чорт віть що!

— Чого ж воно чорт віть що? — питав ображений Лукаш.

— А того, що чорт віть що, та й годі! Наше діло старосвітське, вільне... Вивів коня, сів на його — як майнув полем-степом... гей!.. А то лазь по вікнах та витягай манатки! Пху!..

Кучма плюнув і сердито одвернувся. Він був старий коновод і не любив лигатися з звичайними міськими злодіячками, що жили з дрібної крадіжки.

— Бросьте спориться,— перепинив Ярош.—Єслі Лукашу щастя, то й гаразд.

— Нехай лиш становить могорича! — озвався Патрокл.

— За первин сорт! — крикнув Лукаш. Ухопив гроші й метнувся з хати.— В одну минуту?

— А стой, Лукаш! — гукнув йому навздогін Ярош.— Позови там по дорозі Романа!.. Чуєш? Должно, не слишав — подрав как самашедший... Ну, по-кудова нема Лукаша, то розкажи, Патрокле Степановичу, про Левдика? — звелів Ярош.— Видал ти Лазька?

Лазько то був арештант, що ходив з тюрми на роботу в город; через нього Левдик подавав про себе товаришам звістки.

— Бачив... Я й забув пак розказати... На бульварі він робив... Пішов і я на бульвар: паличку в руки та й іду собі — от, кавалер на гуляння,— туди-сюди паличкою крутю... А вони ямки копають, дерево садити. Ну, я сів на ослоні зараз біля Лазька — одпочиваю б то. І він мене бачить, і я його бачу, та проклятий солдат стирчить... А, каніс пекельний! Хоч би тебе тричі Тартар поглотив!.. Одначе дивлюсь — одходить, одходить солдат геть далі... Тоді вже Лазько й сказав... Чіпляються до Левдика не за самі Ріпаки, а ще й за Панасовку,— пам'ятаєте, він тоді ходив? Дак каже: треба свідєтєля, що ту ніч він дома був.

— Та-ак!.. Свідєтєля... Кого ж би то?..— замисливсь Ярош.

— Кого ж? Хведорченка! — порадив Кучма.

— Ай правда! Дак я завтра зайду до Хведорченка, скажу, щоб готовий був до следователя йти, а Патрокл Степанович пойде уп'ять на бульвар та перекаже Лазьком.

— Гаразд! — одказав Хвигуровський.

Це була звичайна справа: коноводам, як вони потрапляли до тюрми, треба було таких свідків, щоб виправляли їх. Здебільшого їм щастило переказати товаришам, чого саме їм треба, а ті постачали свідків з своїх же людей.

Тим часом прийшов Лукаш з двома пляшками й з закускою, а за їм і Роман. Стіл заставили пляшками, чарками, тарілками, заложили всякою їжею. Патрокл, не гаючись, одіткнув поламаною двозубою виделкою пляшку й налив. Почали пити й їсти.

Побачивши, скільки принесено горілки, Ярошева жінка подала мерщій на стіл усе, що треба, а сама, поки ті пили й закушували, нишком узяла дитину, вискочила з хати та й подалась до сусіди. Вона звичайно так робила, як Ярош гуляв. Він пив не часто, але під час

великої гулянки бувало, що й добре випивав, і тоді бив її й нівечив тяжко за те, що вона завсігди гребувала його ділом і товариством.

— А слихали — вже Микита вийшов на волю?..— попитав Роман.

— Хіба? Ні, не чув,— одмовив Патрокл.

— Вийшов? — спитав злісно Кучма.— Що ж, оце так йому й минеться?

— Нє,— відказав Ярош,— так не минеться. Слєдуєть наказать. От зберемось гуртом та подумаєм, що з ним делать.

Микита — це був теж коновод з їх товариства. Його піймано, суджено, і він виказав ще на кількох душ — ті й досі відбували кару в острозі. Звичайно коноводи не прощали такої зради.

— Треба так накарать,— говорив Кучма,— щоб уже більше не міг такого робити. А то тепер страху ніякого нема. У старовину не так було — в старовину строго було.

— Ну, а как же в старовину карали? — спитав Лукаш.

— А так!.. Одного разу... давно було... год десять... Тоді в нас був отаманом Хоменко,— от запальний був!.. А гніздо в нас було під Борзною. Дак один на суді й прошкодився так, що через його двох у Сибір заслали. Ну, ми підождали, поки він вийшов з острога. Вийшов він і не подає знаку, а сам на Чернігів побрався. А отаман каже: "Невже ж оце він і втече наших рук? Не попустімо, хлопці!" Ну, зараз двоє й обізвались: один та ще другий, молодий був хлопець, Грицько... а здоровий був, як тур!.. "Ми його,— кажуть,— приставимо". І приставили!

— Та как же вони його приставили?

— А так, що на дорозі перейняли. Перейняли, та назад руки скрутили, та рота ганчіркою заткнули, та й ведуть... Довели до нашого ярка... був там у нас такий ярок, що ми в йому збиралися... Один же побіг товариство кликати, а Грицько берегти зостався.

— Зачим товариство?

— Щоб суд був... Не хотіли самі порядкувать... Ну, збігав... Мало не все товариство зібралося. Стало кружка, а його посередині... Одіткнули йому рота,— кажи, коли хочеш!.. А він стоїть проти місяця білий-білий та труситься...

— Ну?

— Ну, й присудили! — І Кучма вихилив чарку.

— Шо ж йому здєлали?

— Шо здєлали, то здєлали, а тольки більше нікого не паскудив!.. Як закопали на тому ж місці, то так і зогнив,— ніхто не шукав... А хоч би й знайшли, то ніхто б не виказав, бо всі хлопці добрі та й били всі... по черзі кожен брав кийок та й бив... щоб усім винним бути...

— І ви там були? — спитав Лукаш.

— Може, був, а може, й ні,— одказав Кучма, наливаючи нову чарку.— Так у старовину було! А тепер розпуста пішла, ніхто не шанується, ніхто честі не знає: виказав на товариша та й прав, і ходить собі на волі, мов і нічого не зробив. Хіба що попоб'ють іноді, та й то не дуже...

— Ну, не очинь то й тепер будем прощать...— стиха, але гостро промовив Ярош, і його холодні, злі очі блиснули.

— Ні, що не кажи, а в старовину не так було! — знов правив своє Кучма.— Тоді ти знав, що ти в товаристві воїн і що всі за тебе, як один, стоять! По правді робили! А тепер такого вже нема... І того не було, щоб коновод поганив руки пальтом яким абощо. Тоді кожен знав: наше діло — степ! Там ти собі вольний,— шукай вітра в полі! Та й коноводи ж які були! Хоменко, отаман, дак той раз за одну ніч сам вивів п'ятеро коней!.. Ото люди!.. А тепер що? Пху!.. Дрібнодухі всі!

Кучма вже здорово випив, а випивши, він завсігди вихваляв старовину, що як добре тоді було, і лаяв молодих...

— Брехня! — гримнув кулаком по столу Патрокл, аж пляшки й чарки задзвеніли.— Брехня! Є й тепер такі коноводи — орли!

— А де ж ти їх бачив? — спитав, глузуючи, Кучма.

— Де? На Кубані!

— А хіба ти там був?

— О, стультус малоумний! Да ти спитайся, де я не був!

— Ану ж, ну, розкажіть про Кубань! — попрохав Роман.

— Слухайте! Почну ab ovo, спочатку. От як турнули мене з кондукторів, заходився я торгувати. Голки-шпильки, пундики-мундики, табачок-сірничок — ат, чорт зна що! Бачу, що воно не підходить ні до мого імені, ні до моєї хвамилії, ні до мене самого. Бо ім'я в мене геройське, хвамилія — образець, та й сам я такий, що хоч зараз іди троянців воювать. А тут голки-шпильки!.. Чорт зна що! Ліквідація і аква віта.

— Шо, шо? — питали Роман та Лукаш.

— Азінуси й стультуси! Те, що продав свою бакалію, а гроші з горя прогуляв. Ну, зоставсь у мене в кишені, якось завалявся, карбованець. Подивився я на нього: ге-ге, братику, з тобою довго не проживеш!.. Ні, тісно тут жити!.. Махну на Кубанські степи! Хоч з черкесом буду битися, — усе лучче, ніж із п'яницями в трахтирі. Ну, иду до знакомого кондуктора: "Пусти на Кубань!" Посадовив у кондукторську, а на другий поїзд другому кондукторові здав... От я вже й на Кубані... Добра штука Кубань, да тільки біда, що й останнього карбованця в дорозі проїв. Нанявся до одного багатого пана, а в нього табунщик Артем Гайда. А ви знаєте, що воно там табунщик? Чорт, а не чоловік! Як вирветься у широкий степ з орканом у руках, дак він там орел! Скаженого коня-неука піймав, сів на його, стиснув коліньми — ех! аж степ гуде! Кінь б'є і передом і задом, та де йому скинуть Артема! З скаженого — овечкою стане! А вже нічия чужа коняка не стрівайся з Артемом у степу — його буде. І було в нас товариство добре: шестеро нас, та такі!.. Одного разу тридцятеро коней вивели, за одну ніч за двісті верстов перекинули, продали і в обід другого дня дома були.

— Ну, та невже? — почулися здивовані голоси.— Та як же це ви зробили?

— Уже знали — як!.. Ех, отам справа! Там коновод не злодіячка — такий, що перед поліцією труситься, як от ми, клапоухі азінуси. Там він нікого не боїться, а його всі бояться! Вийдемо на ярмарок — гуляй душа без кунтуша! Морем коло нас горілка, танці, музики біля ятки на майдані, а люди збираються!.. А дівчата задивляються!.. Ах, сто чортів!.. А ми гуляємо, гопака витинаємо, до дівчат залицяємось, та величаємось, та хвалимось — як коней перемкнули та які були коні...

— Ну, це вже брехня! — перепинив Кучма.— Тобто стали розказувать, де коні брали? Та зараз би й вас самих забрали.

— Суса тупорилого у хвіст поцілували б, а нас не забрали б! Там не на нас, а від нас страх був. Там на всю округу звісно, хто такий Артем Гайда, а його зроду ніхто не займе, люди шапки йому скидають, бо

бояться. А пан аж просить: "Оставайся в мене, Артеме, жити!" Бо пан знає, що як у його свій коновод житиме, дак цілі будуть коні свої, а до чужих йому байдуже.

— От там жисть! — скрикнув Роман.

— Вольне, веселе життя!.. Коли, бувало, й нападуть на нас, дак ми знали, як обороняться... Раз як застукали нас в очеретах! Два дні оборонялись... рушниця добра в Артема була і пістолетики в мене... Вони до нас посунуться, а ми — бах! Вони й заховаються, бо кулька не дулька: як уразить, то заболить. А на третій день умкнули од їх, ще й з кіньми... Го-го-го! Аж степ застогнав, як у копита вдарили!.. Гей! Сто чортів!..

І він знову гримнув кулаком по столу. Стан йому випростався, вся його кудлата велика постать дивно відмінилась під впливом згадок про минуле, дикою степовою силою справді повіяло від неї. І обличчя в сього п'яниці й злодія мов осяяв якийсь світ, очі йому заблищали дивним блеском...

Всі гляділи на його зачудовані. Роман увесь час слухав, втупивши в нього свої палкі очі, боячися словечко згубити. І як ударив по столу здоровенний Патроклів кулак, парубок ураз так і кинувся й скрикнув:

— А що ж, справді? Разлі ж і ми не люди? Разлі ж уже как ми, дак і не зумієм нічого зробить? Да я вам таку штуку вшкварю, шо на всю губерню бахну, а в карманах аж засмійоться!.. Хочете? Завтра в Диблі і п'ятеро коней возьмемо.

— Ну, ну, ти не очень заривайся! — промовив Ярош неприхильне.— Знаєм уже, как там брать...

— А я вам кажу, що возьмемо! Слухайте. Коло мого двора живе сусєд Струк. А в його на шпилі клуня. І так вона стоїть, що з усього села

її видно. Ну, я запалю клуню, народ побіжить на пужар, а ви тим часом виведете коні.

На хвилину всі стихли, а тоді враз "ура!" зарепетували Патрокл, Кучма й Лукаш.

— Тихше! Цитьте! З улиці почують! — припиняв Ярош.

— Дарма! Чорт їх бери! Нехай чують! — не вгавав Патрокл.— Романе! Братику! Амікус любезний, дай я тебе поцілую!

І його величезні лапи обхопили Романа, а щетиняста пика притислася до парубкового обличчя.

— Випиймо ж!.. Випиймо ж іще!.. І він пив сам, наливав Романові.

— От так молодець!.. Це понімаю!.. Щоб наша слава не пропадала!.. А, прокляті дерії! — репетував уже зовсім п'яний Патрокл.— Ви раді б нас у ложці води втопить, бо ми злодії, а ви чесні! Брешете! Самі ви злодії, усе по закону крадете. А ми не злодії... Треба їсти — приходимо й беремо!.. Так, беремо!.. І воюємось з вами!.. Ви нас убиваєте, а ми з вами воюємось!.. Хто подужає, той і прав. Homo homini lupus est. А хто воює, той — герой! А ви чорт зна що, мужлаї!.. А я — Патрокл Хвигуровський... Патрокл — герой. Хвигура — образець...

І його п'яна голова вже схилялася на стіл.

IV

Роман хоч і ліг звечора п'яний, але хазяї, клопочучись під вікном, збудили його дуже рано. Ледве прокинувся, згадав про вчорашній свій замір, і думка про це нове діло вже не дала йому спати. Йому не лежалося. Він схопився, одягся... В цю мить почув, що хтось береться за двері і хоче до нього ввійти. Двері відчинилися.

— Левантина!..

— Романочку! Братику! Не займай мене!.. Дай мені відпочити!.. Я від хазяїна втекла... Усю ніч блукала... Не займай мене... Забожись, що не займеш!..

— Ну, та шо ти! Та хрест меня побей, коли я що-небудь!..— забожився швидше Роман, ізрадівши.— Іди та лягай спать! А, бідняга!..

Його маленька світличка перебита була в кінці, і за тією лересічкою шальовочною він спав. Туди він і повів Левантину. Вона впала на ліжко і зараз же заснула. Він постояв, подивився на неї, усміхнувся, тоді зачинив за нею двері в світлицю і пішов з дому, замкнувши кватирю.

Ішов вулицею такий задоволений та радий. Сама прибігла! Ну, нехай виспиться,— однак вона його рук не мине. Та тепер йому й не до неї. Адже він учора забожився, що сьогодні підуть у Диблі. Треба вмовитись, щоб хлопці були готові.

Він пішов до Яроша, але того не було дома. Не знала й жінка, куди пішов. Роман зазирнув до чайної,— і там його не знайшов. І де він у чорта подівся?

Роман пішов блукати по городу по всяких закутках, де міг зустріти Яроша. Ніхто ніде його не бачив...

А Левантина тим часом спала. Спала довго, до пізнього обіду. Щось її нарешті збудило. Розплющила очі, глянула на хату і спершу не могла зрозуміти, де вона. Чи се ще ніч? У маленькій комірчині темно. Ні, он крізь не зовсім прихилені двері видко щілину світу. Чи це їй сниться? Ба ні, за дверима щось гомонить... Романів голос... Відразу згадала все.

— Яв тебе два раза бил, усюди шукал,— казав комусь Роман.

— Ходил до Хведорченка, щоб за свидетеля бил,— одповів хтось невідомий.

— Да, я й забул... Ну, а в Диблі хлопці готові? Диблі? Левантинине село?

— А ти таки думаєш? — питався незнайомий голос.— А єслі не пощастить?

— Ще й как пощастить! — одказав Роман і почав упевняти свого гостя: розказував усе, як треба зробити, доводив...

Спершу Левантина мало що розуміла. Але дедалі все виразніше й зрозуміліше виявлялося їй те діло, що мало статися...

— Я вас бросю в ярку,— сказав нарешті Роман.— Как запалю, то ви немножко посидіть, пока народ зґвалтується та побіжить на пужар. Тогда вже й ви... Найлучче беріть у третій хаті скраю злєва,— Панас Гаман,— у його ха-ароших коней троє. От трьом і бу-деть робота. А сколько всех нас будеть?

— З тобою шестеро.

— Харашо. Дак двом приказать, щоб селі аж возлі млина. Знаєш? Там саме возлі млина у Середенка коні — велика хата, а возлі неї тополя... Усе люди й сторожі будуть на пужарі, то вам воля будеть!

— Смотри, сам не попадись! — перестерігав гість.— Тепер вони знають, хто в їх коні брал, то будуть на тебе засідать.

— Чортового батька попадуть меня! — відказав Роман.— Я знаю, куди тікать... Ат, чорт! — схаменувся він.

— Чого ти?

— Та я й забил, шо ми не самі в хаті.

Він підійшов до дверей і зазирнув у щілину.

— Нє, спить.

— А хто там?

— Дєвка одна.

— Туди к чорту! Чого ж ти не сказал? От роззява! Усєм би ти мастак бил, єслі б только не так панькався з бабами. Ну шо, єслі послишала?

— Нє, так спить, шо не послишить.

— Ходьом у сені, чи що.

Вони вийшли і розмовляли довгенько ще в сінях. Тоді Роман вернувсь у хату, мабуть, по шапку, і кудись удвох пішли.

А Левантина чула вже досить, щоб зрозуміти все... Тепер вона знала, чим зробився Роман і хто брав у їх на селі коні... Коновод!.. Злодій!..

Боже єдиний! За що ти так караєш її? Покарав коханням, покарав і коханим!..

Злодія покохала!..

Тяжким болем проймало їй душу, розривало серце. Мало вона зазнала, дак ще це!..

Зірвалася з ліжка: тікати! Тікати звідси!

Побігла до дверей, торкнулася до них,— двері були замкнені. Кинулася до вікна,— воно не відчинялося.

Вона сиділа як у тюрмі.

Вона ж мусить тікати відсіля швидше, швидше. Мусить бігти в своє село, перестерегти Струка, перестерегти людей, щоб береглися, щоб запобігли лихові. Вона повинна сказати... Що сказати?

Що Роман — злодій, палій! І його візьмуть до тюрми, судитимуть, може, й на Сибір зашлють... І вона пошле його на Сибір?

Ця думка відібрала в неї враз усю ту силу, що була прокинулась. Знеможена відразу, сіла і схилилась на стіл.

Не вважаючи на все, що було, у неї в серці завсігди жевріла іскра кохання до Романа, і останніми днями ця іскра розгоралася все більше й більше. Еге, вона тепер так добре, так виразно почувала, що вона його кохає, що вона ніколи не покидала його кохати. І вона пошле на Сибір того, кого кохає! Того, кого кохає? Ні! Вона кохала Романа, хоч і грішного проти неї, але чесного парубка, а не коновода, не злодія, не палія! А тепер вона вже його не...

Але ж ні! Вона його любить, любить такого, як він есть, і не може вирвати, викинути з себе того.

Любить! А нащо ж вона його любить, що з тієї любові буде? Хіба він буде їй дружиною? Хіба вона піде за злодія, за палія? Що ж їй робити? Що?

Ухопилася за голову руками. Голова палала, розскакувалась од думок, але не давала поради.

А може... були всякі грішники та й каялись... Чому ж би Роман не міг покаятись і знову чесним зробитись?

Вона його прохатиме, благатиме, вона йому руки цілуватиме, аби тільки він не робив того, не йшов туди, покинув своїх товаришів... Вона благатиме його дотих, аж поки він послухається її, покине все, і тоді вони будуть знову щасливі...

А як же не послухається?

І щось починало їй казати, що даремна її надія, що не має вона такої сили, щоб вирвати Романа з того багна, в якому він опинився. Вона силкувалася задавити цей голос, та не могла...

Чи послухається, чи ні, а вона його благатиме. Коли не поможе, тоді — дійся воля божа! Вона вже нічого не здоліє тут зробити.

Як то? То він тоді піде підпалить село, обкрадатимуть людей? І вона те знатиме і нічим не перешкодить тому, не оборонить людей? Та хіба ж тоді не впаде й на неї той гріх? Люди кидаються в полум'я, рятуючи людей, а вона не обрятує їх, хоч їй в полум'я не треба кидатись, а тільки побігти в Диблі й сказати...

Гріх страшенний, непрощенний гріх — задля свого кохання попустити занапащати людей. І вона хоче зробити той гріх!

Але ж, боже мій... Вона ж його любить! Билась головою об стіл, не знаючи, як поєднати кохання з повинністю — з тим, чого вимагало сумління.

Таки наважилась. Вона благатиме його, а коли він не послухається, побіжить у Диблі.

Цим трохи заспокоїлась. Та не надовго. Бо нова думка знову розбила ввесь той спокій.

Коли вона скаже йому, що все знає, то він же не пустить її з хати, зв'яже її, замкне... Як же вона тоді побіжить у Диблі?

І мучилась цією новою думкою довго-Нарешті зачула, як брязкає на дверях замок. Утекла в темну хатчину і сіла на ліжко.

Увійшов у хату, відхилив до неї двері:

— Устала вже? — Сів на ліжкові біля неї.— От не надєявсь, що ти до мене прийшла сьогодня! Савсьом не думал! Що ж там здєлалось з хазяїном?

Вона почала розказувати — все, як було...

— О дурненька, дурненька! Чого ж ти просто до мене не прийшла?

— Та... адже прийшла...

Він обняв її й поцілував. Перший рух її був — випручатись. Але зараз же вона припинила сама себе і скорилась його поцілункові — одному, другому. Він радів з цієї несподіваної ласки, вона це бачила, і нова надія прокинулась у неї; вона цим не пустить його від себе.

— А я тобі єсті приньос. Хочеш? Ходьом! Вийшли вдвох. На столі лежали пироги, ковбаса, хліб, яблука. Надіючись на здобич, Роман позичив грошей у Яроша.

— Я тут в одного знакомого харчуюсь, та сьогодня хочу з тобою обідать, дак вот і приньос того-сього.

— Спасибі, моє серденько!

Посідали за стіл. Він їв добре, їй шматок не йшов у горло, та силувала себе їсти.

Вона тулилася до нього, зазирала йому в вічі, всміхалася, хоч у неї хололи й тремтіли руки. Вона заживала всіх хитрощів, на які була здатна, бо це був останній спосіб затримати, вдержати його, зберегти його собі. І зважилась іти до краю... Сьогодні не пустить його, а там... побачить, що робитиме.

Короткий осінній день уже наближався до вечора, як вони пообідали.

— Як мені гарно, Романочку, що ми вдвох, і будемо вдвох увесь день сьогодні... Адже не проженеш мене, коли я зостанусь у тебе ночувати?

— Чого б то я тебе проганял? Та я такой рад!.. Жаль толькі, що не доведеться сьогодні дома ночувать. Уже скоро і йти нужно.

— Чого? Куди?

— Хазяїн посилаєть... На машину...

— Надовго?

— Завтра дньом вернусь.

— Ой Романочку! Як же я сама буду? Не їзди!

— Нельзя, Левантинко: хазяїн велить.

— От, велике лихо, що хазяїн велить! А ти занедужав та й не можеш їхати.

— Не, йому то без надобності... Должон єхать, дак єдь...

— Романочку! Голубчику! Братику! Не їдь! Зостанься зо мною! Будь зо мною увесь день сьогодні, всю ніч!

— Завтра буду ввесь день і всю ніч і завсегда потом буду.

— Що завтра! Сьогодні хочу!

Вона обвилась круг його як хмелиночка, зазирала йому в вічі, цілувала його, обсипала ласкавими, закоханими словами чарівними, обхоплена непереможним, мало не божевільним бажанням затримати його, не пустити... її розпаленій, знеможеній думками голові здавалося чомусь, що в цій ночі вся сила: аби тільки він сьогодні зоставсь, аби сьогодні, а тоді вже все, все добре буде!

Ніколи ще вона з ним не була така — навіть там, на селі. У нього туманіла голова.

— Нельзя, серце!.. Когда б можна — я б і слова не сказал... Ну, а то ж нікаким способом.

— Який ти недобрий!.. Зостанься, Романочку, серденько дороге! Що хоч зо мною роби, цілуватиму тебе, милуватиму тебе, тільки не ходи сю ніч!

— Та що вона тебе, ета ноч, така дорога? Почему?

— Так хочу! Хочу, щоб ти ні з ким сьогодні не був, тільки зо мною! Ми такі щасливі, такі щасливі будемо, якщо ти зостанешся зо мною сю ніч. І тепер, і потім щасливі будемо!

Він пригортав її, цілував, але вирвався нарешті:

— Ну, нужно йтіть!

Вона так і припала до нього:

— Не ходи! Не пущу! Зоставайся зо мною! І цілувала його без ліку, силкуючися тими поцілунками сп'янити його, примусити забути про все, зостатися з нею.

— Коли зостанешся сю ніч зо мною — буду твоєю, не піду від тебе. А підеш — утечу зараз. Сю ніч! Тільки сю ніч...

У цих, стільки разів уже сказаних, словах "сю ніч" чути було стільки благання й натиску, що Роман почав прислухатися до їх пильніше. Він ще держав її в себе, як малу дитину, на колінах, цілував їй очі, губи, шию, голова ще туманіла, а вже якась непевна думка ворушилась там. І відразу він повернув її обличчя до себе:

— Ану, глянь мені в очі! Вона глянула.

— Левантине, ти не спала тогда, как я приходил первой раз?

Вона почервоніла враз, піймана на гарячому вчинку.

— Дак он шо! — Він зсадив її з колін.— А що ж ти чула?

Все загинуло, все!.. Тільки одно зостається... Вона кинулася перед ним навколішки, обхопила йому коліна руками:

— Романе! Братику! Рідненький! Не роби цього!.. Не ходи з ними!.. Не занапащай людей!.. Не занапащай своєї душі!.. Покинь їх... тих, недобрих!.. Забудь усе те!.. Будем чесно жити!.. По вік вічний не розлучуся з тобою!.. Тільки не ходи!.. Втечемо від їх!.. Утечемо зараз!

Роман устав, одірвав її руки від своїх колін і відійшов.

— Брось чорт зна що патякать!

— Ні, Романочку, не кажи так! — Вона лізла за ним навколішках, чіпляючись за нього.— То ж гріх!.. Підпалити!.. Красти!.. Боже мій!.. Чи я ж думала?.. Не пущу тебе! Покайся!.. Треба, Романочку, покаятися, спокутувати свій гріх!

— Проч!

— Не відпихай мене!.. Мій братику! Мій рідненький!.. Ти ж мені милим був!.. Я ж тебе, як душу, любила!.. Я ж тебе благаю!.. Та помилуй же ти й мене!.. І людей же! Вони ж не винні!.. Хіба ж не можна з іншого жити? Ми будемо працювати, заробляти... Я робитиму... ночі не спатиму... Романочку!.. Романочку!..

І не пускала його колін з рук, дивилася на його знизу, благаючи словами, очима, сльозами...

— Левантине! Не дурій! Устань січас! Слухай, що я скажу!

Вона підвелась.

— Шо ти чула, шо виділа,— щоб толькі ти сама його чула й виділа. Шоб ніхто больш! Єслі ж ти хоч одним словом кому пробовкнешся, хоч натякнеш, то задушу, своїми руками тебе задушу і крикнуть не дам!

Стиснувши кулаки, увесь трусячися з гніву, він стояв перед нею такий страшний, нелюдський... А її, мов грім, побивали ті його слова, однімали в неї мову, руки...

— Чула?

— Чула...

— Смотри ж! Або мовчи, або на світі не будеш жить! Та знай — то не шуточки! Я шутить не вмєю! Сиди тут до завтрього. Тікать не думай! Я тебе замкну і скажу хазяїну, щоб доглядал... Єслі б тольки здумала навтьок, то он тебе з'яжеть: у його ключ од хати будеть. Разумієш?

— Розумію...

— Дак єслі хочеш на свєті жить, то сиди тихо. Не будеш сідєть — задавлю і в рєчку вкину. Ну, марш туди в закамарок і не смєй студова виходить!

Слухняно пішла. Він зачинив за нею двері і замкнув їх на замок. Сам іще щось узяв і пішов з хати. Леванти-на чула, як він замкнув і другі двері.

Прислухалася до того, як пішов. Сиділа на ліжкові пригнічена, зламана усім тим, що сталося. Чи могла ж вона цього сподіватись! Він, Роман, нахваляється задавити її! Він — пропащий злодій...

Все, що було в неї в душі гарного, ясного, купчилося в її згадках про того, давнього, Романа з перших днів кохання. І він розтоптав те все немилосердною і нечистою ногою!..

Думка знову верталася до подій цієї ночі. Що ж воно буде? Він запалить село, погорять люди, пограбують їх. І вона нічим не може запобігти лихові!..

Вона схопилася з місця. Та не можна ж так!.. Вона буде кричати, стукати, поки її випустять,— тоді побіжить... Але ж, він оддав хазяїнові ключ. Хіба ж її хазяїн випустить? Ні, не так, а треба нишком утекти.

Вона підійшла до тоненьких шальовочних дверей і поторсала їх. З того боку біля них були кільця, замкнені невеличким замком,— це було видко, бо двері трохи відхилялися,— вона могла просунути в щілину палець.

Левантина з усієї сили натиснула на двері плечем раз, удруге, втретє, силкуючися, чи не вирве таким робом кільця. Двері тріщали, але кільця не виривалися. Вона опитувала ще кілька разів, напружуючись щосили, але нічого не помагалось. Задихана, сіла знову на ліжко.

Якби в неї тут було щось — сокира, молоток,— вона б тоді знала, що зробити. Почала нишпорити по закамарку, мацаючи в темряві руками, але не знаходила нічого. Нарешті, після довгої шуканини, аж у далекому кутку, під ліжком, налапала якусь залізну річ. Витягла її на світ до дверей: це були старі обценьки.

Левантина спробувала просунути їх крізь двері, але вони не пролазили. Повернула тонкими кінцями і змогла заложити їх у кільце. Тоді почала розхитувати його. Робити було дуже незручно, кільце хиталось вельми мало, але таки хиталось. Ще трохи такої роботи, і кільце вискочило з дверей. Двері відчинилися, Левантина була в другій хаті.

Кинулась до других дверей. Але ці вже не на кільцях замикалися. Важкі, дебелі двері зачинені були щільно і замкнені, мабуть, на засув абощо: Левантина поторсала, але нічого не зрушила їх.

"Буду штовхати плечем,— подумала собі,— а може, відхиляться хоч трохи, щоб просунути обценьки".

Почала натискати, силкуючись якомога тихше робити. Спершу натискала не поспішаючись, але з усієї сили. Двері стояли нерухомо. Почала тоді штовхати палкіше, б'ючися об двері плічми, оббиваючи їх до синяків, до крові під рукавом сорочки. Забула, що її можуть почути, і била на одчай плечима, ліктями, в запалі мало почуваючи біль, сама розуміючи, що це не помага, але не можучи покинути, бо хотіла вирватися з цієї тюрми. Билася об міцні двері, як пташка-не —вільниця б'ється об невблаганні грати клітки-тюрми.

Нарешті, знеможена, знесилена, спинилася, похилившись на ті двері, важко дихаючи. Побиті плечі й лікті дуже боліли. Відпочивала так кілька часу.

Крізь невеличке вікно бачила, що надворі вже смеркалось. Підійшла до вікна і стала його оглядати.

Шибки були такі маленькі, що якби видавити одну, то не можна було б пролізти, а зроблено вікно було так, що не відчинялося. Поламати його?

Чи .вона подужає те? А коли б і здоліла, то почують же хазяї, як тріщатиме вікно, бряжчатимуть побиті шибки. Почала роздивлятись у вікно надвір і побачила перед себе якусь замкнену шопу чи возівню. Людей не бачила, щоб ходили. Але можуть поблизу ходити, отут зараз таки, то й почують її.

А якби все вікно випхати,— може б, це тихше було?

Воно було прибите знадвору гвіздками. Але гвіздки ті давно вже поіржавіли, а як Левантина натисла на вікно з одного боку, то вони поламалися, і вікно зараз же почало випиратися з луток.

— І якого тобі чорта треба? — гримнув під вікном просто Левантини сердитий товстий голос.

Дівчина вмить захилилася за стіну і стояла, вся похоловши, тремтячи. Це ж побачили вже її, це ж хазяїн!

— Ходи поночі, вишукуй! Чорт батька зна що! — казав той голос знову, і Левантина почула, як забрязкав замок біля возівні.

— Та вона тут скраю зараз і лежить,— одповідав жіночий голос.

Левантині полегшало: це не до неї, це, мабуть, хазяїн з хазяйкою щось із возівні беруть. Прислухалася, як вони відімкнули, ввійшли в возівню, сперечаючися, знайшли якусь річ, замкнули і пішли геть. Все знову затихло.

Перечасувавши трохи, Левантина знову заходилася біля вікна. Обережно, помалу натискаючи, вона вихитала вікно з луток так, що могла в щілину просунути руку спершу з одного боку, тоді з другого. Вийняти вікно і поставити його на землю надворі було вже тоді легко.

Тим часом надворі вже зовсім стемніло. Прислухалась одну мить, чи не чути кого, і легко й обережно вилізла з хати в двір.

Тремтіла зо страху, що зустріне зараз когось. У дворі нікого не було і ніхто не беріг її, бо то Роман збрехав, що віддасть ключ хазяїнові. Перейшла двір хутко і опинилася на вулиці.

Вона бігла б, та боялась, що її припинять, догадаються, що тікає. Але пішла швидко, як могла, силкуючись іти в темряві вулиць, і незабаром була за містом.

Спинилась на хвилину передихнути і побігла по дорозі до Диблів. Пробігла верстов зо дві.

І враз думка одна припинила її: та й вони ж цим шляхом ітимуть. Що, як наженуть її? А що, як вони вже поперед неї? Що, як вона спізнилася?

Вона знала іншу дорогу: через ліс, тоді через байрак. Ця дорога була коротша дуже, але туди ніхто не їздив, бо не було шляху, тільки ходили люди вузенькою стежкою. Левантина теж нею ходила, але вдень, з людьми, а тепер... Іти вночі лісом — це було занадто страшно.

А йти тут, то знов — або вона спізниться, або її наженуть, Роман піймає її — і що тоді буде?

Глянула ліворуч,— там ліс чорнів темною, похмурою хмарою на кінці неба. Збочила з шляху і побігла туди.

Поки бігла полем — було нічого. Але як підійшла до цього вночі такого понурого лісу — обняв її страх. Вона знала, куди йти, вона стояла на початку стежки, але ця стежка втопала в таку чорну й страшну темряву, що в бідної Левантини стискалося перед нею серце.

Але вагалася недовго. Перехрестилася і вступила в ліс.

Тут уже не бігла, бо раз, що втомилась, а вдруге, що боялась збігти з тропи й зблукатись. Але йшла швидко поміж величезними стовбурами старого лісу. Зрідка тільки розривалося вгорі посплутуване гілля, і тоді видко було їй клаптик неба з двома-трьома зірками. Зважилась не дивитися набік, не прислухатися, а все йти, йти...

Але очі несамохіть зазирали іноді вбік, вуха ловили таємничий голос великого лісу. А він озивався тихими шепотами, шелестами і зітханнями, і кожен такий згук одбивався голосно, гостро в напруженому вусі бідолашної дівчини.

Вона все йшла. Осінь уже струсила з дерев частину їх літнього вбрання і насипала на землі м'який килим мертвого листя. Левантині добре було ступати по стежці, хоч вона часто боляче била свої босі ноги об не видне їй коріння. Та вона на те не зважала і все йшла.

Часом перед очима мріялись якісь чорні величезні постаті, часом їй здавалось, що от-от засвітяться перед нею дві свічки вовчих очей... Вона тоді заплющувала свої очі...

Вона часто ходила в цей ліс з дівчатьми по ягоди, як жила в наймах у близькому від лісу селі, і добре його знала. Коли б не це, то зблукалась би давно.

Нарешті їй здавалося, що вже підходить до краю. Тоді, сама не знаючи через що, враз кинулася бігти, розбиваючи до крові ноги, обдряпуючи собі гілками руки, обличчя. Бігла, бо гнав її великий страх,— аж поки вискочила на поле. Втомлена, впала на землю і трохи полежала, відпочиваючи. Але недовго. Зірвалась і пішла знову. Та не пішла вже через байрак, а збочила праворуч і зійшла знову на шлях. Це було трохи далі, але ж байрак був їй ще страшніший за ліс.

Ноги починали дуже боліти, але вона не сміла спинитися. Кожна хвилина вгайки могла занапастити всю справу. Треба йти, хоч трохи й тихше. Скільки ще їй зосталося? Верстов чотири?

Ішла... Щось замріло ліворуч. Оце ж і байрак під Диблями. Ще верства — і вона в селі.

Що це?

Темне осіннє небо зажевріло з краю — там, над селом. Це місяць зіходить? Еге, мабуть, місяць... Так ні ж бо, місяць не звідтіля сходить... Усе більше й більше... Вогняні пасма вибиваються угору, стріляють по небу. Пожежа!..

Левантина скрикнула як несамовита і побігла назустріч страшному червоному проміттю.

V

Ярош таки трохи боявся тієї штуки, що вигадав Роман. Дибляни стали вже такі злі на коноводів і так їх пильнували, що було небезпечно так скоро туди потикатись. Але Патроклові Хвигуровському та й усьому товариству до вподоби припала тая вигадка. Патрокл, трохи випивши звечора, всю дорогу, поки йшли до Диблів, був страшенно веселий, смішив товаришів своїми жартами й лайками і все зачіпав похмурого чогось отамана. Але той мовчав на всі його вигадки. Поділилися вони так: Ярош з Патроклом та з Лукашем в однім гурті сіли в ярку, чигаючи на троє коней Панасових Гаманових, а Кучма з одним хлопцем заховався біля млина, взявши на свій пай пару Середенко-вих. Роман, підпаливши, повинен був зараз же тікати в город.

Трьом у яру було дуже добре сидіти, бо не видно було їх нікому, але вони бачили той шпиль, де мала бути Струкова клуня і звідки Роман повинен подати їм своє вогньове гасло. Хоч отаман і не дозволяв розмовляти, але в голові в Патрокла ще гуло від горілухи, то й язик у його ніяк не хотів одпочивати, а все шепотів до Лукаша. Той пирхав зо сміху, а розлютований Ярош нарешті не витримав:

— От как дам шворінем по голові, то ти швидко замовкнеш! — прошепотів він, штовхнувши тим шворнем парубка в бік.

Тоді обидва замовкли, знаючи добре, що з отаманом не завсігди можна жартувати, бо часом заробиш за жарти такого, що й довіку згадуватимеш.

Усі сиділи мовчки, втупивши очі в той бік, звідкіля дожидались ознаки.

Сидячи так довгенько, помітили, що їм стало видко далекі верби на почервонілому небі. І незабаром жарке полум'я вдарило вгору, осяваючи купи сонних хат і дерев. Скрізь по селу загаласували, забігали люди, загавкали собаки. Спершу крики й тупотняву чути було й поблизу, але згодом усе вщухло тут, і тільки там, де ясно шугало вгору полум'я, чути

було невгавний поплутаний галас людського стовпища. Коноводи зрозуміли, що-люди з близьких до краю вулиць уже побігли на пожежу.

— Ану лиш! — промовив тихо Ярош.— Та швидко!..

Мало не біжачи, перейшли невеликий клапоть вигону від яру до перших хат. По лівій перії третя хата скраю — Панас Гаман.

Швидко й мовчки ввійшли в покинуті відчиненими ворота, вступили в двір. Велика повітка з кіньми була перед ними. В дворі нікого не було, тільки собака вискочила з-під хати і кинулась, загарчавши, просто на Яроша. Він убив її за одним махом, розбивши їй голову шворнем. За одну хвилину він своєю дужою рукою, заложивши за прибої шворінь, одірвав їх, і кінниця відчинилася. Лукаш із Патроклом убігли всередину і недовго барилися, вивівши троє коней. Скочили на їх і були всі вже за ворітьми.

— Ану, припусти! — сказав отаман.

Але в цю мить сталося несподіване.

Четверо людей в'їздило верхи з поля в вулицю. Це ночліжани, побачивши з луки пожежу, кинулись у село.

— Хто їде? — гукнув передній.

Ярош ударив свого коня і три злодії мовчки проскочили проз ночліжан. Ті не відразу розібрали, що це, а зрозумівши, погнали за їми слідом, гукаючи:

— Лови!.. Злодії!.. Коноводи!..

Ярош бив коня без жалю шворнем, а Лукаш та Патрокл шмагали своїх нагаями. Коні бігли з усієї сили. Але видко було, що в ночліжан коні

кращі чи не такі потомлені. Вони насідали на шию коноводам, ось-ось наздоганяли їх. Ярош озирнувся й побачив, що даремна річ утікати. Треба було іншим робом рятуватися.

— Пускай коні!.. Самі — в яр! — крикнув до товаришів.

Саме добігли до яру. Стрибнули на одчай душі додолу. Коні порснули в поле, а за ними й ночліжани.

Троє коноводів попадали на землю трохи не під копита коням, та, на їх щастя, тільки Лукаша зачепив кінь заднім копитом. Попадали саме над краєм і, не встаючи, не можучи вдержатись, покотилися вниз у яр. Та їм цього й треба було. Спинились аж на дні і зараз же посхоплювались на ноги. Не чули, що й забилися, хоч гупнувся кожен здорово. Але були цілі, нічого не поламали собі.

— Яром дальше! — звелів Ярош.

Побігли яром і думали, біжачи, що кудись же той яр виходить, то туди й вони вийдуть. Пробігши чимало, почули, що в їх під ногами вже не земля, а каміння. Яр нижчав, глибшав, і враз вони опинилися в якійсь кам'яній ямі, а перед ними стрімко й високо, як кручі, стояли кам'яні стіни глибокого яру, і ніде не було виходу.

Задихані втікачі спинилися.

Вони піймалися в пастку, не знаючи цього проклятого зрадного яру.

— Назад! Може, вспєїм вискочить! — крикнув Ярош.

І всі троє повернули назад і побігли скільки сили. Не перебігли й половини яру, аж перед ними зачорніло кільки верхівців і людських постатів пішо. Це двоє ночліжан, побачивши, що коноводи вскочили в яр, покинули гнатися за кіньми, лишаючи їх двом своїм товаришам, і

вернулися до яру. До їх тим часом надбігло кільки чоловіка з села, почувши їх гукання, бо увесь час вони не покидали лементувати, скликаючи людей.

Не сподіваючися того, коноводи так і наскочили на їх у темряві.

— Бий! Бий! Вони! — загукано враз, і кілька кийків гупнуло по плечах і по руках коноводам. Вони відскочили назад, повернулись і, як захоплені в суточках звірі, не знаючи вже з одчаю, що робити, побігли від ворогів знов туди, в кам'яний куток яру.

Тепер селяни були певні, що вони від них не втечуть. У цьому яру пан бив колись камінь на свою кам'яницю та й вибив оту глибоку яму з кручуватими стінами. Звідти вже не вискочиш.

Галасуючи, побігли всі слідом за коноводами.

А ті вскочили знов у ту яму і постали нерухомо, щоб хоч передихнути.

— От коли так пропали! — промовив Лукаш.

— Ну, ти! Патякай! — визвірився на його Ярош. Хмари розійшлися, і з-за них визирнув місяць, осяваючи все навкруги. Втікачі були серед набитого дрібного й великого каміння. Деяке було поскладане сажнями, деяке згорнене просто купами. В одному місці, мало не біля самої стіни, каміння було наложене стовпом сажнів на півтора. Патрокл глянув на нього.

— Беріть каміння, накидайте, щоб можна було злізти на це! — скомандував він.

— Нащо? — спитав Лукаш.

— Стультусяка чортів! Бери швидше! — І він загріб своїми лапищами цілу купу каміння і потяг до стовпа, муруючи там немов східці. Лукаш допомагав йому.

Та тільки почали робити, а вже дибляни набігли, махаючи кийками й ломиками та гукаючи:

— А, бісові шкуродери, попалися!..

Бігли просто на коноводів, їм не видко було за стовпом, що робили Патрокл та Лукаш, але вони бачили Яроша. Витягши з халяви великого ножа, він держав його в лівій руці, а в правій був напоготові залізний шворінь. І як селяни, з розгону набігши, були від нього за три-чотири ступні, він скрикнув, стрибнув наперед і вдарив переднього своєю простою, але в його руках страшною зброєю. Чоловік ойкнув, захитався... Ярош одскочив. Селяни теж на мить подались назад, одбігли, але зараз же схаменулись.

— Дак ви так! — загукали розлютовані.— Бий їх! Бий на смерть!..

І вони кинулись знов з піднятими вгору кийками.

— А, падлюки, пси! — ревнув страшний Патроклів бас, і ту ж мить здоровезна постать вискочила перед Яроша, широко розмахнулася рукою і пошпурила важку каменюку. Один з селян скрикнув, ухопившися руками за живіт, та так і сів на землю.

— Раз! — ревнув Патрокл.— А оце вам два! Нова каменюка примусила селян одбігти ще далі.

— Назад, каніси куцохвості, бо і ребра, й зуби вам сокрушу! — гукав Патрокл.— Бери й ти, отамане! Чого стоїш дурно?

Ярош і собі жбурнув каменюку, але зараз же скрикнув:

— Бережись!

Ледве встигли заховатися за каміння, бо селяни кинули на їх кийками й ломаками. Луснули й затріщали об кам'яні купи кийки, розкидаючи дрібне каміння, але шкоди коноводам не зробили ніякої.

— Кидайте! Чорт вас бери! Вашим ломаччям вам же й голови порозбиваємо,— гукав на своїх ворогів Патрокл.

Хмара знову набігла на місяць. Потемніло враз. Селянам стало зовсім не видко коноводів. Певні були, що ті не втечуть з глибокої ями, але не могли добрати розуму, як їх узяти. Знали й бачили, що коноводи, не сподіваючись милосердя, боронитимуться до загину, і двох селян добре вже було вдарено камінням, а третій був увесь у крові після Ярошевого шворня. Кинутися на їх у темряві, дак ще й гіршого добудеш.

— Побігти в село по рушницю та й постріляти їх,— радив хтось.

— Уцілиш у темряві!

— А хоч і вцілиш, дак на Сибір підеш! Треба живцем узяти та дати такого гарту, щоб острог їх живими взяв, та живими не випустив.

— Дак підождемо до світу.

— А там село горить!

— То не з нашого краю.

— А там і до нас дійде, як не погасять.

— Вітру нема.

Нарешті наважились послати парубка верхи на село, щоб подивився, як там пожежа, а коли можна, то ще й людей на поміч покликав. Певні були, що пожежа до їх хат не дійде, і мали вартувати до ранку: повидному зручніше буде брати.

Ледве парубок побіг, коли враз одна каменюка, друга, третя гепнула-поблизу селян.

— Чи ти ба! Знову кидають, чорти!

— Хай кидають,— сюди не сягнуть.

А каміння все гупало. Нікого, щоправда, не зачіпало, але все падало.

А це коїв Патрокл.

Поки ото мужики радилися, і коноводи не гаяли по-дурному часу і наскладали цілі східці вгору на кам'яний стовп.

— Ану, скоч, хлопче, на каміння,— звелів стиха Лукашеві Патрокл,— чи сягнеш рукою аж нагору, до берега.

Лукаш скочив.

— З аршин не стає.

— Дурниця! На каміння, бери, муруй там!.. Ні, не так! Ти, Яроше, подавай йому каміння, а я шпурлятиму на той плебс свинячий, щоб не помітив нашої роботи.

І ото почалася киданина. Патрокл зовсім не силкувався влучати, та й не міг би цього зробити, бо селяни стояли таки далеко і було темно. Йому не того треба було: він кидав, аби ті знали, що вони в ямі, і думали,

що вони тільки те й роблять, що каміння кидають. Швиргав і до кожного разу додавав словами:

— Оце тобі галушка у твій свинячий рот!.. Що? Подавився? А оце тобі крашанка межи очі в лоб,— бодай тобі з його твої чортові сліпаки повилазили! Маєте ще, азинуси, ось!..

— Готово! — озвався Лукаш стиха.

— Нагору, братці!.. Та ждіть мене там,— я зараз. І, вхопивши дві здоровенні каменюки, Патрокл вискочив з ями, надбіг у темряві ближче до своїх ворогів і кинув одну каменюку за другою. І, мабуть, когось улучив, бо серед селян крикнуло. Патрокл засміявся, мурчачи собі стиха:

— Що? До смаку припала? Ну, гризіть собі на здоров'я, цуцики слиняві! Не вискалюйте зубів, люпуси задрипані, бо не вкусите!

Мурмотав і вилазив нагору.

— Отамане!

— Тут.

— Гайда!

Але в цю мить хмари знову розірвалися і зрадливий місяць сяйнув на втікачів. Крик зчинився серед селян:

— Тікають! Тікають! Лови!..

Полем затупотіло три пари моторних ніг, а слідом за втікачами, видираючися з яру нагору, кинувся гурт селян.

VI

Стручисі не спалося. То думки всякі розганяли сон, то блохи напосідалися. Вона крутилася по полу, штовхала чоловіка, сердячись, що він так спить, аж хропе. Уже вона передумала й те, скільки в їх хліба на цей рік буде, і скільки полотна витчеться з того прядива, що натіпала, і догадувалася, яке теля приведе її влюбленица Лиска. Уже її починала знову дратувати вчорашня сварка з зизоокою Юхимихою, і вона жаліла, що не встигла усього їй виказати... Саме на цьому у дворі загавкала собака.

"Чого це Шарка гавкає? — подумала Стручиха.— Вона по-дурному ніколи не гавкає".

Хоч Шарка гавкала звичайно по багато разів на ніч, аби зачула, що десь озвалися собаки, та Стручисі кортіло збудити чоловіка, і вона почала штовхати його в бік:

— Мусію! Мусію!.. Чи ти чуєш?

Мусій нічого не чув і через те не озивався. Це вже зовсім розсердило Стручиху. Вона торсонула його так, що мусив почути.

— Одчепись, Охріме, не займай мене! — пробубонів спросоння Струк.

— Який я тобі Охрім? Уставай, бісова сонюго! Чи не чуєш хіба, як Шарка гавкає? — І вона так його стусонула в ребра, що він аж схопився.

— Га? шо? шо там таке?

— Шарка гавкає.

— Шо?

— Шарка гавкає, я тобі кажу.

— Гавкає, кажеш?

— Аж заливається.

— Добра собака!.. Нехай же гавкає, спасибі їй!.. І впав сонний.

— Це мені лихо, а не чоловік! Тільки б спав, а нема того, щоб свого добра доглянути! Це не хазяїн, а якась колода, якась сплюга опівнічна!.. Та його й ломакою не зведеш, як розіспиться!..

А Шарка тим часом гавкала дужче, і Стручиха вже й справді починала цікавитися нею. Не діждавшися Мусія, вона, як була боса й роздягнена, так і вискочила з хати.

У дворі не було нікого. Побачивши хазяйку, Шарка загавкала ще дужче і побігла до перелазу на тік. Стручиха й собі за нею. Шарка зіп'ялася на перелаз і гавкала туди.

Стручиха зазирнула на тік. І там нікого. Скирти хліба чорніли серед току, як і попереду, за їми клуня витикалася своїм верхом. І відразу Стручисі здалося, що там з-за скиртів, коло клуні, чи що, блиснув якийсь огник... Сірник, може, хто засвітив абощо...

"Злодії хліб крадуть",— подумала жінка і прожогом ускочила в хату.

— Уставай, проклятий лежню! Злодії...— Вона вхопила чоловіка за ноги і в один мент істягла його мало не зовсім з полу. Він ураз прокинувся з такої несподіванки:

— Тю, дурна! Чого ти?

— Злодії хліб крадуть.

— Ну?! — Він так і похолов.

— Чого став? Біжи швидше!

Вони вискочили вдвох з хати і кинулися до перелазу.

Замісто злодіїв вони побачили на току вогонь. Тепер уже видко було, як він вибивався з-під стріхи і червоними пасмами біг по солом'яній клуні.

— Рятуйте, люди добрі!.. Пожежа!..— крикнув Струк і кинувся на тік. Але зараз же заплутався у якийсь хмиз і впав. Устаючи, він чув, як його жінка гукала вже в Сивашевому дворі: "Рятуйте!" — і грюкала в вікно, аж шибки бряжчали. Потім побігла вулицею, стукаючи в вікна і кричачи: "Рятуйте!.. Горимо!.. Рятуйте!.."

Струк тим часом підбіг до клуні. Увесь задній ріг її вже горів, палахкаючи полум'ям та димом. Уже аж підбігши до полум'я, Струк зрозумів, що не може нічого зробити, бо прибіг з порожніми руками. Метнувся назад по воду. Вхопив у хаті відро, збудив дочку й наймичку, що спали в сінях.

Тим часом Денис та Зінько, прокинувшися від Стру-чишиного грюкоту й крику, повискакували з хати. Зирнувши на тік, вони побачили на своїй клуні одсвіт од Струкової пожежі і подумали спершу, що горить їх власна клуня. Але, надбігши до половини току, побачили, що помилилися: садки Сивашів та Струків, що були між двома клунями, видко було наскрізь од пожежі на току в сусіди. Похапавши відра з водою, брати кинулись до Струка.

Прибігли на пожежу разом з ним і вихлюпнули на вогонь усі троє по відру води. Бухнуло вгору димом, але за мить огонь заграв ще дужче,

ясно осяваючи тік, двори, вулицю. Провулком, вулицею й городами вже скрізь збігався народ, збудившися від Стручишиного лементу. Більша частина бігла з відрами, хто з сокирою, а хто й з порожніми руками. Почався крик, плач, метушня. Дехто метнувся по пожарку. Стручиха бігала й— голосила. Струк ходив од чоловіка до чоловіка й благав:

— Люди добрі, порятуйте! Там же мій хліб!.. І на току хліб! Ми ж у старці підемо!..

Але що могли зробити ці люди? Бігали, носили відрами воду, хлюпали на вогонь, а він горів усе дужче. Суха солома, як порох, бралася враз огнем, скоро він до неї доторкався. Пожарки все не було.

Тим часом Денис кинув гасити, бо вже й без нього народу товпилось багато, та й сіпнув свата Манойла за рукав:

— Треба паліїв шукати. Це неминуче підпал. Горіло так ясно, що скрізь було видко, як удень. Вони почали дивитися, чи не видко де слідів. Біля самої клуні вже нічого не можна було розібрати, бо скрізь позатоптували люди. Вони відійшли трохи далі — Денис до городів наниз, а сват Манойло до садка — і почали придивлятися.

— Ось! Ось! — крикнув ураз Манойло. Денис підбіг до нього. На сирій від осінньої вогкості землі виразно витискалися сліди пари городянських чобіт на кривий копил, з високими корками.

У Дениса й очі засвітились, як він побачив їх. Він побіг додому і приніс ліхтар. Пильнуючи сліду, пішли за ним аж до перелазу в Струків садок. Зазирнули через перелаз — слід і там. Денис, поспішаючись, перескочив через перелаз, вони перейшли увесь Струків садок, тоді Сивашів і нарешті перелізли на Сивашів тік. Слід ішов через тік наче до воріт, що були з току в провулок, але тоді виразно завертав до Сивашевої клуні, обходив її кругом і зникав перед ворітьми з неї. У клуні хліба вже не було, вона була незамкнена, але Денис добре пам'ятав, що

він замісто замка заложив кілок. Тепер кілочок було витягнено,— видко було, що ворота відчинювано.

— Бачите? — пошепки казав Денис.— Він тут. Хотів утекти ворітьми в провулок, та, мабуть, або нас з Зіньком на току побачив, або вже люди провулком бігли, дак він завернувся та сюди й сховався. Я постою тут, а ви біжіть людей кличте!

Манойло побіг, а Денис накинув знову ворота і заложив кілком. Він був цілком певний, що піймав злодія, і боявся, щоб той, одразу вихопившися, не втік у його з рук.

Манойло повернувся незабаром, ведучи за собою чоловіка п'ять людей.

— А що? Де? Як? — питалися всі.

— Тут вовчик! Піймався! — казав Денис.— Увіходьте обережно, щоб не вискочив.

Не дуже відчиняючи ворота, всі поввіходили і знову їх зачинили. Тоді почали обдивлятися скрізь у клуні. Нікого не було видко.

— Шукайте в соломі! — сказав Денис.— Світіть лиш!

Почали розкидати солому, топтатися по ній,— нікого не було.

— Що за знак? — здивувалися люди.— Отже, чи не помилився ти, Денисе?

Але Денис певний був, що не помилився.

— А от ходім туди! — сказав він і повів людей у найдальший куток, де теж лежала купа соломи. Манойло присвітив, а Денис одкинув верхній шар соломи. Перед шукачами зачорніла людська спина й голова. Чоловік лежав ниць, урившися в солому, сховавши обличчя в руки.

— Ану лиш уставай! — крикнув Денис і вдарив невідомого чоботом у бік.

Той здригнувся, але не встав.

— Треба його звести,— сказав Тонконоженко і вдвох із Денисом ухопив чоловіка під груди, зводячи його на ноги. Невідомий не пручався, але й не вставав, а був здоровий, і вони вдвох ледве здужали поставити його. Він стояв, але не відтуляв від обличчя рук.

— Чи ба! Неначе дівка на сватанні, засоромився! — сказав Денис.— Ану-бо покажіться, паничу, які ви єсть! — І він враз ірвонув йому руки від обличчя.

Тоді відступив уражений: перед ним стояв Роман.

— Е-ге-ге! Та це Роман! — скрикнув Манойло, а за ним і інші люди.— Дак он хто! Ну, вовчику-братику, тепер попався!

— Чого ви до мене причепились? — озвався Роман хрипким голосом, дивлячися несамовитим поглядом.— Що я вам ізробив? Я нічого не знаю... Я прийшов у село і тут хотів заночувати.

— Добре! Добре! Коли ти не знаєш, то ми тобі покажемо, що ти зробив. Ходім лиш!

Кілька рук ухопило його міцно і потягло з клуні —до пожежі.

Він не пручався, йшов, перелазив через перелази, але часом казав:

— Пустіть мене до батька... Я прийшов до батька і заночував у клуні...

— Еге! — глузували з нього.— Був би ж у хату йшов, а не в клуню!.. Коли за батька озвався!.. А то так не знав, чи є в його батько.

Як вони підводили Романа до пожежі, то вже всю клуню обнімав огонь, і вона палахкотіла до темного неба величезним огняним стовпом. Маленька пожарка бризкала на неї тоненькою течійкою води, і та вода, нічого не погасивши, зараз же бралася парою і зникала вкупі з димом у повітрі. Кілька душ чіпляли двома гаками за клуню, силкуючися її розтягти, але нічого не помагалося, бо сухе, пересипане соломою дерево горіло, упавши купою на землю.

— Бережись! Бережись! — розкотилися серед стовпища перелякані голоси.

Підгорілі крокви затріщали з одного боку, вся покрівля враз скривилася набік, посунулась одним причілком униз, спинилася на хвилину, потім страшенно затріщала з других боків і провалилась наниз, усередину, розвалявши стіни стодолі. Бухнув дим чорною хмарою, покриваючи собою й полум'я; на всі боки повіяло рясним дощем величезних іскор, шматків горючої соломи, розкидаючи їх на людей і поза людей. Стовпище опинилося серед завірюхи, диму й іскор, залементувало, закричало й шарахнуло геть. Але полум'я вже знову звивалося високо, жарко лижучи чорні челюсті вночішнього темного неба. Дим розвіявся, і люди знову насунули ближче, галасуючи, клопочучись і нічого путнього не роблячи, безсилі щось ізробити. В цю мить позад їх загукано:

— Пустіть! Пустіть!.. Палія ведемо. І, протискаючися поміж натовпом, купка людей витягла Романа аж до самого вогню.

— Хто це?.. Хто?.. Роман?.. Сивашенко Роман! — почувсь крик, і люди, зацікавлені й розлютовані, насували ближче, щоб подивитися на злочинця. Тонконоженко з Манойлом поставили Романа саме перед огнем. Старий, увесь сивий, дід Карпо став перед Романом.

— Романе! — сказав він, показуючи на пожежу.— Чи твій то гріх?

— Ні.

— А хто ж би то зробив, коли б не ти? Признавайся, твій то гріх?

— Ні.

Враз, зовсім з другого боку, почулися якісь крики, і скудовчений, задиханий чоловік вибіг наперед, репетуючи:

— Коні поведено!.. Коні!..

— Коні?.. Які коні? Що ти кажеш? — озвалися навкруги.

— Троє коней... У Панаса... Вивели й подались... Наші побігли верхи навздогін.

Люди на мить затихли. Тоді мов буря вдарила своїм дужим крилом по хвилях, і заревли вони, зашуміли — так ураз озвалося, загаласувало, залементувало, лютуючи, стовпище:

— Дак он воно що!.. Цей палить, а ті тим часом коні ведуть!.. Убить його!.. Як собаку!..

Розлютована юрма насувала на Романа, а двоє здоровенних чоловіків міцно держало його. Червоні від полум'я обличчя, повирячувані

страшні очі, стиснені в кулак руки... ще мить — і кинулись би всі, щоб розірвати того, хто тепер не мав уже сили ні шкодити, ні боронитися.

Але дід Карпо махнув рукою.

— Стривайте, стривайте!— гукнув до людей. На мить усі спинилися, а він знову почав питати Романа:

— Романе! Признайсь хоч тепер! Твоє це діло? Роман одну мить мовчав... Як блискавка швидка, промайнула в його голові думка: "Виявилось!.." Коли признається, може, не катуватимуть. І він промовив хрипким, здавленим голосом:

— Моє... Винен...

І враз учинилося щось незрозуміле й несподіване, щось без міри нелюдське.

Натовп знову сколихнувся, залементував, завив... Десятки рук простяглися до Романа, вирвали його в тих, хто держав, і штовхнули, мало не кинули його туди, просто в полум'я.

Чоловік пірнув в огонь, щез у ньому, тільки страшний крик озвався звідтіля.

Але за мить він уже вискочив назад, димлячи, тліючи одежею, волоссям.

Але стрів перед собою несамовиті, по-звірячому люті обличчя, і дужі неминучі руки знову кинули його в пекло.

Він так само вискочив удруге. Він уже горів.

— Скажені! Що ви робите! — скрикнув Карпо і, вхопивши відро води, вилив на Романа. Одежа погасла, тільки диміла.

Безщасний стояв і трусився з болю, з нелюдського страху.

— І правда,—озвався хтось,—нащо його палить? Тільк'и одвічать будемо.

— А що ж, помилувати його, чи як? — кричали інші.

— Нам треба, щоб він своє товариство виказав, щоб гніздо вовче видушити.

— Правда! Правда!

— Ну, дак чого ж ви дивитесь? Роззуйте панича гарненько та погрійте йому панські ніжки — поки признається...

Ще порадник не доказав до краю, а вже з Романа стягнено обгорілі чоботи, хтось розгріб купу жару. Четверо людей ухопило недогорілого чоловіка і поставило босими ногами на жар. Мордований пручався, одбивався, звивався, як вуж, у руках у своїх ворогів, але в натовпу була більша сила, ніж у нього самого. І в той час, як ноги йому горіли, його страшні з муки очі бачили перед себе спокійну Денисову постать...

— Признавайсь! Ти попереду крав коні?

— Я.

— Хто в тебе товариші були?

— Я сам! Все, що у вас було попереду крадено, все то я сам!.. Все!.. Нікого товаришів не було!.. Пустіть мене!.. Пустіть!..

Те страшне "Пустіть!" покотилося далеко, і його почув Зінько. Так трапилось, що він саме в цей час був далеко — то коло хати, то біля стогів, укриваючи їх мокрими ряднами, і нічого не знав про Романа. Почувши тепер те нелюдське "Пустіть!", він кинувся крізь натовп, розкидаючи, валяючи людей.

Роман, босими ногами на жару, бився в руках у своїх катів, а Денис стояв проти його і мовчки дивився.

Одним скоком Зінько штовхнув двох од Романа, а двоє других з несподіванки пустили мордованого з рук. Він вискочив з жару.

— Каїне проклятий! — крикнув Зінько на Дениса.— Брата вбиваєш! А ви, душогуби! — повернувся до людей.— Катюги! Що ви робите? Чи ви бога забули й совість? Геть, звірі люті, бо першого, хто його займе, я самого кину в полум'я.

Вражене стовпище на мить притихло. Але тільки на мить.

— Що ви його слухаєте? Такого вовцюгу жаліти? Печіть, поки викаже всіх!

І знов штовхнули Романа, і він упав руками просто на жар...

І враз стовпище мов розбилось надвоє, пропускаючи когось, хто біг сюди, мов його гнала якась надмірна сила. Дівчина, задихана, з розмаяним од довгого й швидкого бігу волоссям, вискочила перед пожежу... Роман підводився з огню... Несамовиті очі, змінене тяжким болем обличчя, почорнілі голова й руки, ці страшні, печені, пошмугляні в боротьбі криваві руки, а з них висіла обгоріла шкура...

Голос вирвався з грудей з надлюдською силою, покриваючи і гомін стовпища, і гугот пожежі одним несамовитим, божевільним криком — і дівчина впала, як мертва, додолу, під ноги стовпищеві.

Епілог

Троє суддів, прокурор і судовий секретар посідали за довгий стіл, покритий червоним сукном. Ліворуч од їх, на двох м'яких канапах, сиділи присяжні. Просто суддів трохи далі посіла публіка: кілька панночок і паній, двоє-троє паничів, якийсь пан з газети, кілька міщан... Праворуч стояло зроблене з дерева щось підхоже до клітки з двома загородками; в одній було ще порожньо, а в другій, зіпершись на пульт, сидів оборонець од суду.

Звелено ввести обвинувачених.

Первий увійшов високий кремезний чоловік у сірій рештантській куцині, з чорною, в тюрмі зарослою, бородою. Увійшов і став рівно, випроставшись, як солдат на муштрі. Силкувався триматися непорушне, але ного очі турботно перебігали від суддів до присяжних і знову до суддів.

За їм увійшла дівчина. Насунута наперед хустка ледве давала бачити худе, змучене обличчя; її очі дивилися додолу, і довгі вії виразно лягали на білих як біль щоках. Нервово закривала свої схудлі груди гидкою сірою рештантською свитою.

Питають їх про ім'я. Його звуть Роман Сиваш, її — вона каже: "Левантина",— суддя виправляє: "Валентина",— Тополівна.

Вибрано присяжних: двох мужиків, чотири міські крамарі, а то якісь панки-урядовці. Секретар читає про обвинувачених — чим вони винні.

Розказується все поряду: як Романа Сиваша піймано на підпалі, як сам він признався в злочинстві, та ще й у тому, що крав коні. Мають судити його за підпал і за коні.

Валентина Тополівна допомагала йому. Це було видко ось із чого. Вона мусила бути в городі, у хазяїна в наймах, а опинилася в Диблях на пожежі. Там її так уразило мордування над Романом Сивашем, що впала непритомна і з місяць була після того хвора. Досліджуючи справи Сивашевої, слідчий натрапив на цю подію і вияснив, що Тополівна була коханкою Сивашеві, що її бачено раз у раз із ним, що вона жила в Струків, була зла на них, бо вони не віддали їй усіх зароблених грошей; знаючи все в дворі у їх, могла провести туди Сиваша на підпал. Дійшовши до цього висновку, слідчий звелів забрати Тополівну до тюрми, скоро вона одужала, і оце тепер мають її судити.

Роман Сиваш каже, що він винен, але сам він, більше нікого з ним не було. Хоч його тоді мордовано так, що потім два місяці в лікарні гоєно, але й тоді, і тепер він каже одно: тільки він сам і винен, більше ніхто.

Левантина Тополівна каже ледве чутним голосом, що вона не винна.

Приводять свідків. Серед їх нема ні одного, хто міг би сказати щось доброго про Романа або про Левантину. Слідчий дбає про те, щоб обвинувачено, а не просте, щоб виявлено невинність тих, кого він посилає на суд.

Перший свідок — Денис Сиваш. Суд каже, що він може не свідчити, бо він брат обвинуваченому, але Денис сам того хоче. Він починає розказувати про брата, як той нічого не робив, обкрадав усіх і нарешті підпалив. Оповідає всю подію з пожежею, але каже, що Романа ніхто при ньому не мордував, що сам він признався в своїх злочинствах. За їм ідуть інші селяни з Диблів, і всі вони кажуть те, що й Денис. Про Левантину всі говорять, що вона справді була коханкою Романові, мала від нього дитину, пішла слідком за їм у город і вернулася на село тієї ж ночі, що й Роман.

Після селян — городяни. Це насамперед Квасюк. Він каже, що не один раз бачив, як Роман приходив до Левантини, бачив, як вони вдвох

по городу ходили, а за ніч перед пожежею Левантина втекла від нього не знати з чого. Квасючка свідчить, що Левантина була дівчина негарна, гуляща, лінива, що як вона покинула їх, то чимало дечого в хазяйстві не стало.

— Бога бійтеся, хазяйко...— починає щось Левантина, але найстарший суддя спиняє її, кажучи, що вона може питати свідків через нього. Левантина не розуміє, змовкає і вже більше не питає нічого, а тим часом свідчить той хазяїн, де Роман на квартирі був, що бачив Левантину в Романа вранці,— либонь, вона в його й ночувала.

Якийсь присяжний питається в Левантини, чого вона опинилася тієї ночі в Диблях? Вона каже, що хотіла перестерегти про пожежу.— Почому ж вона про це знала? — Довідалась од Романа.— А чого вона була в Романа? — Вона червоніє й мовчить. Присяжні й судді певні, що вона все бреше.

Починає говорити прокурор. Йому легко обвинувачувати Романа Сиваша, бо видко його провини. Але як на його думку, то й Левантина не може бути не винною. Зіпсована, лінива дівчина покидає одних хазяїв, покидає других, охоча до того, щоб і чуже зайняти, вона знаходить собі такого ж коханця, як і сама, іде за ним слідком у город і хоч живе окремо, але раз у раз із ним бачиться, а нарешті й допомага йому в страшній злочинській події — запалити село, щоб покрасти коні. Що ж до її певнення, мовбито вона прибігла на село перестерегти про пожежу, то, знаючи все інше, ми можемо тільки дивуватися тій безсоромності, яка дозволяє їй так нахабно перекручувати правду. Видко цілковито зіпсовану душу, і не можна таку небезпечну громадянству людину лишити на волі, щоб вона не могла й далі шкодити людям. Не можна віддати наш безпорадний убогий народ на хижацтво цим ворогам людського добробуту. Палії й коноводи — це найбільші вороги нашому мужикові, і кому дороге його щастя, кому дорога мужицька кривава праця, той мусить обвинуватити не самого Романа, а й Левантину, бо скільки з погляду вона невинна й гарна, стільки вона злочинниця в душі. Через те він сподівається, що присяжні

не дадуть ніякої пільги їм обом. Він говорить гарно, мальовничо, з запалом і сідає, вдоволений з себе, рахуючи сам собі, що коли присяжні послухаються його, то Сиваш піде на каторгу, а Левантина — на заслання в Сибір.

Встає оборонець. Він сам (думкою) замалим не цілком згоджувався з прокурором щодо провин обох обвинувачених, але має обороняти їх і говорити проти прокурора, то й говорить, силкуючись скористуватися з усього, з чого можна, щоб якось виправити тих, кого боронить.

Питають обвинувачених, чи не скажуть ще чого. Роман мовчить. Левантина говорить тільки:

— Я нічого не знаю... Я нічого не робила...— І змовкає плачучи.

Говорить довго найстарший суддя. Каже, що хоча Романа й помордовано, але за це винні відбудуть належну кару, а присяжних це мордування не повинно спиняти, коли б вони схотіли обвинуватити Романа: це мордування не єсть обвинуваченому кара, бо воно беззаконне, через те його не можна рахувати, його перед законом нема, а треба Сивашеві накинути кару законну.

Виходять присяжні, суд, з половини й публіки. Роман та Левантина зостаються там, де й були, і коло їх два солдати з шаблями.

Левантина сідає знеможена. Вона нічого не зрозуміла з усієї цієї судової справи. Розуміла тільки, що їх хочуть покарати. Але вона сиділа в тюрмі, і там уже їй розказано, що значить, коли присяжні візьмуть папери і підуть у свою хату.

Вона має ждати присуду.

Вона його дожидала вже п'ять місяців у тюрмі. П'ять довгих страшних місяців...

Тяжко відбувати кару навіть за зроблену провину. Ще тяжче відбувати її невинному. А надто тяжко, а страшно, як загин душі, відбувати її від людей за те, що схотів допомогти людям.

Левантина відбувала її за це.

Вона все життя відбувала кару.

Малою — як була попихачем-байстрючкою, ображу-ваною й кривдженою.

Дорослою сиротою — тиняючися по наймах, зазнаючи тяжкої роботи, бійки, лайки і того, що гірше за все це.

Коханкою — віддавши все тому, хто занапастив її.

А нарешті тепер — схотівши оборонити людей від ворожого заходу.

Це був кінець і вінець її земних пригод, найвища болюча нота в тужливій пісні її змученого життя.

Найвища і остання...

Гостро вдарив дзвоник.

Сповнилась світлиця людьми.

Ввійшли присяжні.

Вони обвинуватили Романа, а Левантину... Вони були добрі: всі, опріч одного, були певні, що вона винна, не може не бути винна, але пожаліли її, помилували...

Але що їй з того?

Вона вернулася до тюрми, щоб скинути рештантську одежу, і скоро дійшла до свого місця, що на йому промучилась, убиваючи своє тіло й душу п'ять місяців, упала і не могла встати. Занедужала тяжко і вже не звелась на ноги ніколи. Зінько, приїхавши по неї з села, не побачив навіть її могилки.

Умерла серед похмурих, огидних стін з гратами.

Ні один сонячний промінь не осяяв їй обличчя в час смертний.

Ні одна рідна щира рука не стиснула їй руки.

Над нею схилились тільки попсовані неволею й гріхом обличчя.

Це були обличчя таких безщасних, як і вона... хоч і не таких прекрасних і чистих душею.

Тихо, і тяжко, і сумно без міри затихала й затихла пісня покривдженого людського життя.

Без сонця затихла, і те, що творило ту пісню, сховалося в землі під невеличкою могилкою на острожному кладовищі.

Без сонця вмерла дівчина, і тільки її могилку цілує сонце. Воно світить ясно і добрим і злим; світить і на її могилку, і Романові в далекому Сибіру, і тим, що відбувають кару за його мордування, і тим, кого судять, і тим, хто судить. Сяє однаково і над хатами, і над городянськими будинками — скрізь, де люди зробили собі' з широкого й ясного світу тісний світ неволі й темряви, звірячої боротьби за шматок хліба, за право жити,— там, де щедра рука могучої природи розлила багатство життя і способів до життя і де люди силкуються всіма

можливими заходами завдати один одному якомога більше муки, неволі й кривди.

Думки про це не покидають і Зінька.

Сумно тепер у Сивашевій сім'ї.

Дениса вже там давно нема: не могли простити йому, що не оборонив Романа, сам оддав на мордування. Живе Денис окремо, багатіє. Старий батько згорбився, білий як молоко зробився, за малий час зовсім постарівся. Осумнів і Зінько і, вкупі з батьком та з матір'ю, часто згадує і Левантину бідолашну, і безщасного Романа, що блукає в холодному Сибіру, нудьгуючи за рідним краєм. І думає Зінько про те, чи то божа воля, чи то люди самі такий лад проміж себе завели, що як кому так і гарно серед його жити, а як кому дак ніяк не можна. І треба б, щоб краще зробити, та як?

Думає по-простому, по-мужицькому, але його думки займають зглибока те, що не дає спокою всім чесним душам, усім благородним серцям, намученим загадкою людського життя, натомленим працею задля того, щоб здійснити людське щастя...

У Чернігові, 1900